

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
STUDIJ ANTROPOLOGIJE

**PORIJEKLO SIMBOLIKE: NAJSTARIJI TRAGOVI
BIHEVIORALNOG MODERNITETA**

Diplomski rad

Iva Vidović

Mentor: dr. sc. Emil Heršak

Zagreb, svibanj 2017.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad *Porijeklo simbolike: prvi tragovi bihevioralnog moderniteta* izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora dr. sc. Emila Heršaka. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	6
2. Simboli i simboličko ponašanje	7
3. Bihevioralni modernitet.....	10
4. Tragovi simbolike	12
4.1. Manuporti	13
4.2. Korištenje boja.....	15
4.3. Nakit	21
4.4. Umjetnost.....	24
4.4.1. Rane „Venere“	26
4.5. Ukopi	29
4.6. Verbalna komunikacija.....	34
5. Evolucija ili revolucija bihevioralnog moderniteta	39
6. Zaključak.....	43
Popis slikovnog materijala	45
Popis literature.....	47

PORIJEKLO SIMBOLIKE: NAJSTARIJI TRAGOVI BIHEVIORALNOG MODERNITETA

Sažetak:

U radu se predstavlja i analizira složena tematika porijekla simbolike. Vremenski i prostorni okvir prve pojave simboličkog načina razmišljanja, kao neizostavnog dijela bihevioralnog moderniteta, u radu se određuje prema arheološkim i paleoantropološkim nalazima. Prvi tragovi simbolike traže se u manuportima, ranoj uporabi boja i nakita, predmetima umjetnosti, posmrtnoj aktivnosti te tragovima koji upućuju na postojanje složene verbalne komunikacije. Osim opisivanjem i analiziranjem nalaza koji ukazuju na ranu pojavu simboličke misli, rad se bavi i osnovnim teorijama porijekla simbolike. Podjednako se obrađuje gornji paleolitik Europe i srednje kameno doba Afrike te nalazi vrste *Homo neanderthalensis* i *Homo sapiens*. Rad se temelji na kritičkom čitanju raspoložive literature, a u antropološke se svrhe koriste nalazi iz područja arheologije, biologije, lingvistike i ostalih znanosti koje doprinose razumijevanju ove složene tematike važne za razumijevanje evolucije čovjeka, ali i za razumijevanje njegova današnjeg djelovanja.

Ključne riječi: simbolika, bihevioralni modernitet, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens*

ORIGIN OF SYMBOLISM: THE OLDEST TRACES OF BIHEVIORAL MODERNITY

Summary:

In this thesis, complex subject of the origin of symbolism is being presented and analysed. Temporal and spacial frame of the first appearance of symbolic thinking, which is infallible part of behavioral modernity, in this thesis is determined by archaeological and paleoanthropological findings. The first traces of symbolism are being traced in manuports, early use of colors and jewelry, artistic artifacts, posthumous activities and in traces that indicate the existence of complex verbal communication. Including description and analysis of findings that suggest an early appearance of symbolic thinking, this thesis also discusses basic theories of origins of symbolism. Upper Paleolithic, Middle Stone Age of Africa and findings from species of *Homo neanderthalensis* and *Homo sapiens* are being described in equal extent. This thesis is based on critical reading of available literature. Also, basic findings from fields of archaeology, biology, linguistics and other fields that contribute to understanding this complex subject which is important for understanding human evolution and understanding today's human behavior, are being described in this thesis.

Key words: symbolism, bibehavioral modernity, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens*

1. Uvod

Čovjek je biće dvostruke prirode, fizičke i metafizičke. Njegovo postojanje podjednako je obilježeno zahtjevom za zadovoljenjem bioloških potreba kao i potreba za stvaranjem natprirodne zbilje. Sposobnost za duhovno, simboličko i apstraktno razmišljanje razlikuje ga od životinjskog svijeta te je ona vrlo važna za razumijevanje evolucije čovjeka. No, kada se razvija simbolički način razmišljanja, ključna karakteristika bihevioralnog moderniteta? Mogu li se bihevioralno modernim proglasiti i preci vrste *Homo sapiens* ili se takvim mogu opisati isključivo anatomske moderni ljudi?

Cilj ovog rada je navesti i opisati prve tragove korištenja simbolike, gdje simbolika predstavlja prekretnicu u evoluciji čovjeka i početak bihevioralnog moderniteta. Pokušat će se odgovoriti i na pitanje je li simbolička misao rezultat „evolucije“ ili „revolucije“, odnosno, je li plod dugotrajnog razvitka s dalekim korijenima ili pak iznenadne pojave s početka gornjeg paleolitika Europe. Osvrt će se podjednako odnositi na paleolitik Europe i srednje kameno doba Afrike s namjerom da se slično neovisno simboličko djelovanje pronađe na oba područja u približno isto vrijeme kod dvije različite vrste, *Homo neanderthalensis* i *Homo sapiens*.

Odgovore na pitanja potražiti će se u arheološkim i paleoantropološkim nalazima, koristeći ih u antropološke svrhe proučavanja prve pojave simbolike te razumijevanja njezine važnosti za arhaičnog i suvremenog čovjeka. S obzirom na složenost tematike, da bi se došlo do što točnijih rezultata, koristit će se multidisciplinarni pristup. Zato će se u radu osim nalaza arheologije koristiti i spoznaje sociologije, psihologije, biologije, lingvistike te drugih znanosti, a sve pod okriljem antropologije, znanosti univerzalne predmetnosti. Analizirat će se nalazi prvih manuporta, nalazi koji ukazuju na korištenje boja, nakita, prakticiranje prvih posmrtnih formi, kao i pojava i razvoj govornih sposobnosti. Kako je simbolika neizostavan dio svakog čovjekova djelovanja po kojemu se razlikuje od svih ostalih živih bića, nužno je poznavati njeno porijeklo.

2. Simboli i simboličko ponašanje

Ljudsko je ponašanje simboličko, a simboličko ponašanje je ljudsko.¹ Iako postoji i simbolika životinja, ljudska se bitno razlikuje po svom načinu i složenosti korištenja simbola, po mogućnosti njihova stvaranja i dijeljenja unutar i između društava. Životinjska simbolika jednostavnijeg je oblika i često je biološki predodređena. Na primjer, mužjak pauna svojim raskošnim izgledom poručuje ženki da je upravo on najbolji kandidat za širenje potomstva. Također, životinjska simbolika ne mora biti biološki predodređena, nego se može subjektivno izražavati. Primjerice, pas ubrzanim mahanjem repom vlasniku šalje poruku da je sretan u njegovoj blizini, za razliku od mačke čije slično mahanje repom promatrača upozorava na napodnošljivu blizinu i pripremu za trenutnu reaktivnu agresiju.

Ljudi se ipak bitno razlikuju od ostalih živih bića po svom znatno složenijem načinu korištenja simbola i mogućnosti da ih sami proizvode na temelju društvenog dogovora. Jedina su vrsta koja može komunicirati jezikom i stvarati kulturu baziranu na simbolici.² Simbolima se mogu koristiti unutar kulture, ali mogu stvarati i nove na individualnoj razini izvan kulture. Američki paleoantropolog Ian Tattersall ljudski način percipiranja svijeta naziva neobičnim jer se uvelike razlikuje od ponašanja ostalih živih bića koja manje ili više direktno reagiraju na stimulanse iz okoline, dok su ljudi s okolinom u takvoj interakciji da stalno iznova kreiraju simbole u svojoj svijesti.³ Svako ljudsko ponašanje ima ishodište u uporabi simbola, a karakterizirano je stvaranjem, pohranjivanjem, dijeljenjem i prenošenjem kodiranih informacija unutar i između društvenih grupa te kao rezultat donosi specifičan način adaptacije.⁴ Biološki predodređeni ili subjektivni simboli, koje posjeduju i koriste životinje, nisu u fokusu ovog rada, nego složeno simboličko djelovanje – svojstveno samo ljudima.⁵

¹ White, 1994: 65

² Ferdinand de Saussure, švicarski jezikoslovac, definirao je jezik kao sustav znakova, pri čemu je lingvistički znak proizvoljni spoj označitelja i označenik, tj. glasovnog oblika i značenjskog sadržaja. Saussure razlikuje jezik (franc. *langage*) kao apstraktni, mentalni sustav znakova neke kolektivne društvene zajednice, od govora (franc. *parole*) ostvarenog u individualnoj jezičnoj komunikaciji koju je moguće proučavati (v. Saussure, 1972). U modernoj lingvistici jezik je hrvatski prijevod franc. *langage*, a adekvatniji su - "ljudski jezik općenito", "ljudska jezična djelatnost" - koji u svakoj jezičnoj zajednici ima dvije sastavnice: jezik kao sustav, franc. *langue* i govor kao njegovu realizaciju, franc. *parole*.

<http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/120-hrvatska-enciklopedija/1142-jezik> (pristupljeno 25.3.2017.)

³ Tattersall, 2008: 99

⁴ White, 1994: 65

⁵ Riječ simbol u ranom 15. stoljeću označava kratki sadržaja onoga u što vjernici imaju vjerovati. Dolazi od latinske riječi *symbolum* (vjerovanje, znak, oznaka) i grčkog *symbolon* (oznaka, lozinka, znak prema kojem se nešto zaključuje; karta, dozvola). Oko 250. godine Ciprijan Kartaški riječ simbol uvrštava u Apostolsko

Njemački filozof Ernst Cassirer čovjeka naziva simboličkom životinjom (lat. *animal symbolicum*), odnosno nositeljem i autorom simboličkih formi, dok se životinje kao dio istog fizičkog bitka mogu služiti samo znakovima.⁶ Često se čini kako i životinje u svojoj komunikaciji koriste simbole temeljene na jeziku, no je li to zaista tako? Pas može naučiti sjesti na našu naredbu „Sjedni!“, povezujući riječ s radnjom i izvoditi je „napamet“, ali neće ju razumijeti.⁷ Životinja može naučiti reagirati na određene riječi, ali neće naučiti njezino značenje kako je to svojstveno ljudima. Složeniji slučaj komunikacije životinja predstavljaju neke vrste majmuna koje koriste specifične zvučne signale da bi upozorile ostale članove zajednice na predatorsku opasnost. Vervet majmuni koriste čak tri različita zvuka visoke frekvencije da bi upozorili na opasnost od leoparda, zmije ili orla, a ponekad miješaju značenja tih zvukova kako bi spretnije ukazali na opasnost.⁸ Sposobnost ove vrste majmuna da prepoznaju i povežu životinju s određenim zvukom čini se vrlo slična ljudskom načinu komunikacije. Njihovi zvukovi upozorenja u osnovi su jednostavni semantički signali.⁹ Može li se to nazvati govorom i povezati sa simboličkim ponašanjem čovjeka? Osnovna razlika je u tome što životinje svoju komunikaciju uvjetuju na spontanim stimulansima i prenose biološki, dok ljudi osim biološki uvjetovanih simbola konstruiraju i simbole prema društvenom dogovoru, a usvajaju učenjem. Prema tome, čovjek je simboličko biće, a životinje su signalska bića koja ne posjeduju druge simbolike osim subjektivne i urođene.¹⁰

Zanimljiva saznanja o kognitivnim i lingvističkim sposobnostima čovjekolikih majmuna, naših najbližih živućih srodnika, donijela su istraživanja bonoboa Kanzija (Slika 1.). Kanzi je naučio spojiti vizualne simbole s riječima te pokazivanjem na slike uspio izraziti svoje potrebe i želje. Između ostalog, istraživanje je pokazalo da iako nijedna vrsta ne koristi simbole na složen način prema kojem ih koristi čovjek, to ne znači da nisu sposobni naučiti ih koristiti. Osim komunikacije na razini dvogodišnjeg djeteta, Kanzi je naučio koristiti jednostavne alate, ali i slikati odabrane motive što se može povezati s jednostavnim simboličkim izražavanjem. No, Kanzi ne može stvarati nove simbole, samo prikazati već

vjerovanje za oznaku kojom razlikuje kršćane od pogana. Također, prema grčkom jeziku, riječ simbol označava nešto što je izbačeno ili bačeno zajedno, a dolazi od povezivanja morfema *syn* – zajedno i *bole* – bacati, izbaciti. Riječ se prvo upotrebljava u grčkom jeziku sa značenjem „zajedničko izbacivanje nečega“ „uspoređivanje“ ili „znak koji služi za usporedbu da bi se odredila istinitost nečega“. Značenje riječi simbol kao „znak koji sugerira nešto drugo od primarne predodžbe preko sličnosti ili asocijacije“ prvi puta je zabilježeno 1590. godine u nedovršenoj poemi „Mudra Kraljica“ („Faerie Queene“ – s alegorijom o kraljici Elizabeti I.).

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=symbol (pristupljeno 14.4.2017.)

⁶ Cassirer, 1978: 51

⁷ Deacon, 1997: 52

⁸ Seyfarth i sur., 1980: 801

⁹ Seyfarth i sur., 1980: 802

¹⁰ Cassirer, 1978: 51

postojeće naučene, a bez utjecaja čovjeka ne bi sam niti razvio niti koristio složenije oblike komunikacije. Bez tog utjecaja raspolagao bi samo biološki uvjetovanim aspektima komunikacije, dok one određene kulturom, odnosno proizvoljnim društvenim dogovorom, ne bi naučio. Vrlo malo je vjerojatno kako Kanzi može stvarati individualne simbole, izvan kulture, kao što to može čovjek.

Slika 1.: Američka psihologinja Sue Savage-Rumbaugh, Kanzi i njegova sestra Panbinisha 2006. godine

Neki čovjekoliki majmuni posjeduju određene aspekte kulture, tj. prenose neke ponašajne obrasce s generacije na generaciju učenjem.¹¹ I pored toga, njihova „kultura“ uvelike se razlikuje od ljudske koja je bazirana na apstraktnim sistemima vjerovanja, a ne na jednostavnoj imitaciji ponašanja.¹² Prema prvoj znanstvenoj definiciji kulture britanskog antropologa Edwarda Burnetta Tylora, kultura je ona kompleksna cjelina koja uključuje znanja, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje i bilo koje druge sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva.¹³ Zbog kulture čovjek se bitno i neusporedivo razlikuje od ostalog živog svijeta, a sve kulture ovise u uporabi simbola. Američki antropolog Leslie White smatra kako je simbol osnovna jedinica ljudskog ponašanja i civilizacije.¹⁴ Simboli su ključni dio jezika uz pomoć kojega ljudi kategoriziraju i organiziraju svijet prema svojim sustavima vjerovanja i vrijednostima, stvarajući prihvatljiva ponašanja unutar grupe.

¹¹ Mercader i sur., 2006: 3045

¹² Tattersall, 2008: 100

¹³ Tylor, 1929: 7

¹⁴ White, 1940: 451

Kada se rješenje za neki problem ne može pronaći u logičnoj sferi, uz pomoć simbola odgovor se može potražiti i naći izvan te sfere, a potom transferirati u zbilju – kao rješenje. Svijet simbola nije samo svijet svjesnog, vidljivog i logičkog nego dio i nesvjesne zbilje, materijalnog i duhovnog, stvarnog i nadnaravnog, a simboličko značenje može poprimiti gotovo sve. Njime se koristimo u svakodnevnom životu, na području materijalne i duhovne sfere. Simboličko ponašanje neizostavan je dio onoga što nazivamo bihevioralno moderno ponašanje te ne možemo reći kako je neka vrsta bihevioralno moderna, ako njeno ponašanje nije simboličko. Vrijedi i obrnuto, ako neka vrsta koristi simboliku, ona je bihevioralno moderna.

3. Bihevioralni modernitet

Koje sve karakteristike mora sadržavati neko ponašanje da bi se proglasilo „modernim“?¹⁵ Paleoantropologinje Sally McBrearty i Alison Brooks navode kako je moderno ponašanje obilježeno ljudskim djelovanjem na četiri područja: ekologije, tehnologije, društvene i ekonomske organizacije te simbolizma.¹⁶ Planiranje i inovacija omogućuju kolonizaciju i uspješno upravljanje novim geografskim područjima, dok logičko razmišljanje unutar tih područja razvija nove korisne tehnologije. Iz razvoja društvenih odnosa između individua, grupa i primjenjivanja sistematičnih planova, konceptualizacije i predviđanja mogućih budućih događaja, čovjek uspješno stvara i upravlja razvojnim i društvenim konceptima. Djelovanje na području simbolike omogućuje mu da komunicira i djeluje putem apstraktnih obrazaca i simbola koji su osnovni dio njegove svakodnevne. U ovom posljednjem području ljudskog djelovanja koje se veže uz bihevioralni modernitet, ne koristi se toliko logično razmišljanje, nego se stvaraju adaptivne prednosti narušavanjem reda u logičnoj sferi i s time se današnji ljudi u najvećoj mjeri razlikuju od ostalih živih bića i svojih najbližih živućih srodnika.

¹⁵ Moderno ponašanje ovdje je obilježeno razvijenim društvenim odnosima, jezičnom i vizualnom simboličkom komunikacijom, izradom sofisticiranog oruđa, sustavima vjerovanja te umjetnost kao sastavnih dijelova funkcioniranja društva. Pri tome, pojam „moderno“ neće se vezati uz francuski pojam *moderne* iz 17. stoljeća (nov; po najnovijem ukusu; koji odgovara najnovijem vremenu; suvremen; današnji; sadašnji; koji je po modi) nego će se vezati uz termin bihevioralnog moderniteta, a pojam „modernitet“ uz ponašanja koje razlikuju današnje ljude od njihovih predaka.

<http://struna.ihj.hr/naziv/moderno-ponasanje/32732/> (pristupljeno 14.4.2017.)

¹⁶ McBrearty, Brooks, 2000: 469

Arheolog Christopher Stuart Henshilwood simboličkom ponašanju pripisuje ključnu ulogu u razvitku cjelokupnog modernog čovjeka. Prema njemu bihevioralni modernitet obilježen je ponašanjem koje je posredovano društveno konstruiranim obrascima simboličkog razmišljanja i djelovanja, koji mu omogućava razmjenu materije i informacije te osigurava kulturalni kontinuitet unutar i između generacija.¹⁷ Ističe da mogućnost korištenja simbola, kao što je npr. pokazalo istraživanje bonoba Kanzija, nije glavno obilježje koje bi neku vrstu definiralo bihevioralno modernom, nego da je za to potrebna njihova svakodnevna spontana upotreba.¹⁸ Naravno, moderno ponašanje nije samo simboličko ponašanje, nego uključuje sposobnost planiranja, stvaranja tehničkih inovacija, uspostavljanja društvenih i trgovinskih veza, adaptaciju promjenjivim uvjetima okoliša, simboličko izražavanje kroz umjetnost, religiju i sl. Iako simboličko ponašanje nije jedini kriterij za određivanje modernog ponašanja, ono je imalo ključnu ulogu u omogućavanju složenog razvitka većine ostalih osobina preko svog najmoćnijeg alata - jezika. Bez razvijenog jezika bilo bi nemoguće prenositi bitne društvene informacije i tehnološka znanja.

C. S. Henshilwood smatra da se može reći kako su ljudi postali bihevioralno moderni kada su simboli postaju neizostavni dio njihova svakodnevna života.¹⁹ U kojem razdoblju ljudske povijesti i na kojem geografskom području se simboli prvi puta počinju intenzivno koristiti? Da bi se odgovorilo na ova pitanja i da bi se simboličko ponašanje današnjeg modernog čovjeka u potpunosti razumjelo, potrebno je istražiti korijene njegova razvitka, prve manifestacije i odrediti je li ono produkt iznenadnog razvoja ili dugotrajnog procesa. Također, potrebno je uzeti u obzir kako se korijeni simboličkog ponašanja vjerojatno ne mogu vezati isključivo uz našu vrstu i uz porijeklo anatomski modernih ljudi, nego je moguće kako su slična ponašanja postojala i kod izumrlih bliskih predaka i suvremenika ranih anatomski modernih ljudi.²⁰ U nastavku rada, kroz prve tragove simboličkog ponašanja, pokušat će se dati odgovor na ova pitanja i objasniti poteškoće koje se javljaju prilikom proučavanja složene tematike porijekla i razvoja simbolike.

¹⁷ Henshilwood, 2014: 2

¹⁸ Henshilwood, 2014: 2

¹⁹ Henshilwood, 2014: 1

²⁰ Burdukiewicz, 2013: 2

4. Tragovi simbolike

Istraživanje psihičkih procesa koji se nalaze u osnovi ponašanja suvremenog čovjeka, vrlo je složen i izazovan zadatak. Bez obzira na stalni napredak znanosti i brojna nova saznanja, ljudski um još uvijek u potpunosti nije moguće dokučiti, a um prapovijesnog čovjeka predstavlja još veću misteriju. Sasvim je razumljivo da se uvid u kognitivne sposobnosti prapovijesnih ljudi ne možemo dobiti promatranjem ponašanja i istraživanjem strukture mozga. Ono što nam pak može sugerirati neke osnovne osobine njihova načina života, brojni su materijalni ostaci. U tom proučavanju uzima se u obzir kako različita ponašanja materiju koriste u različitim omjerima, dok se neka uopće ne moraju služiti materijom. Simbolika može biti izražena uporabom raznih predmeta, ali češće se izražava kroz misao, priču, pjesmu, ples ili ritual koji ne ostavljaju trajne tragove. Rani nalazi koji ukazuju na postojanje simboličkog ponašanja rijetki su te predstavljaju tek isječke u vremenu, pri čemu se ne mogu odrediti karakteristike kontinuiranog ponašanja. Velika starost nalaza, njihova mala količina i mogućnost raznolikih interpretacija rezultira stvaranjem brojnih spekulacija. Spekuliranje kod nalaza nesigurne namjene nije moguće izbjeći, ali bi ih trebalo svesti na najmanju moguću mjeru. Zaključci se ne donose ako se pažljivo ne razmotre sve mogućnosti i isključe one koje se dokažu netočnim. S obzirom da se simbolički karakter starih materijalnih ostataka teško može uočiti sa sigurnošću, znanstvenici se ponekad vode raznim interpretacijama arheoloških nalaza nastalih pod utjecajem njihovih osobnih iskustava, ideja i želja.

Da bi se dobio ispravan uvid u rano korištenje simbolike, treba se osvrnuti na najčvršće dokaze koji reflektiraju simboličko razmišljanje, raspoložive arheološke i paleoantropološke ostatke, s pokušajem da se iz njihove analize ustanove i sva ostala moguća slična ponašanja koja nisu ostavljala tragove. Iz razloga što rana simbolička ponašanja vjerojatno nisu bila identična po karakteru današnjima, treba im pristupiti s odmakom od onoga što je u našoj kulturi ukorijenjeno.

S ciljem otkrivanja vremena pojave i karaktera prvog simboličkog ponašanja, u nastavku rada bit će riječi o njegovim najranijim zabilježenim tragovima: manuportima, korištenju boja, predmetima osobne dekoracije, stvaranju rane prenosive i stijenjske umjetnosti, ukopima i razvitku složene verbalne komunikacije. Većina arheoloških i paleoantropoloških nalaza koji će se navesti u radu, pripadaju srednjem paleolitiku Europe i

srednjem kamenom dobu Afrike.²¹ Razdoblje gornjeg paleolitika neće se posebno obrađivati jer se središnja tema bavi korijenima razvitka i prvim tragovima simboličkog izražavanja koji prethode razvijenoj aktivnosti, a koja je ključan dio svakodnevnog života.

4.1. Manuporti

Nositelji simbola mogu biti vizualnog, auditivnog, olfaktivnog ili taktilnog karaktera. Prilikom proučavanja simboličke aktivnosti prapovijesti, najčešće se možemo koristiti samo vizualnim simbolima koji svoj oblik i značenje poprimaju i izražavaju kroz materiju. Iako su ljudi jedinstveni po svojoj sposobnosti da stvaraju materijalnu kulturu u ulozi prenositelja simboličkog značenja, mogu se koristiti i predmetima koje nisu sami stvorili nego preuzeli iz prirode. Prikupljanje i prenošenje nemodificiranih predmeta iz okoline s obzirom na njihov specifičan oblik predstavlja jednostavniji oblik simboličkog ponašanja, koji prethodi namjernoj interakciji s okolinom radi stvaranja simboličke materijalne kulture.

Prema svemu izrečenom, najranije vidljive tragove postojanja simboličke misli mogu se očitovati kroz manuporte. Manuporti (*lat. manu portare*, rukom nositi) su predmeti prikupljeni u prirodi, radi njihovih specifičnih vizualnih kvaliteta te prenošeni u staništa. Nalazi manuporta daju nam uvid o svijesti i mogućem shvaćanju simbolike one vrste koja ih je koristila.²² Njihovi su najraniji oblici kamenje ili školjke, oblikovani pod utjecajem vode, namjerno prikupljeni i preneseni u staništa gdje su opstali učuvani i pronađeni kao – nalazi.

Za sada najstariji manuport pronađen je unutar spilje u dolini Makapansgat u južnoj Africi, a radi se o kamenčiću od jaspisa procijenjenog na starost između 3 i milijun godina (Slika 2.). Zbog nemogućnosti precizne datacije, nije sigurno jesu li se njime koristili pripadnici vrste *Australopithecus africanus* ili *Homo erectus*.²³ No, sigurno je da spilja nije bila njegov izvorni položaj. Smatra se kako se prije prenošenja nalazio u rijeci udaljenoj 32 kilometra od spilje. Vrlo je vjerojatno kako ga je netko prenio u svoj „dom“ s obzirom na njegova specifična vizualna obilježja, crvenu boju i oblik koji podsjeća na izgled ljudskog

²¹ Srednji paleolitik Europe trajao je od prije približno 200,000 – 100,000 do 40,000 godina, a srednje kameno doba Afrike od prije približno 280,000 do 50,000 – 25,000 godina.

²² Heršak, 2017: 66

²³ *Australopithecus africanus* živio je između 3.03 i 2.04 milijuna godina prije sadašnjosti, dok je *Homo erectus* živio između 1.9 milijuna te 140,000 godina prije sadašnjosti.

lica.²⁴ Udubine podsjećaju na oči, nos, usne i kosu, a nastale su tijekom dugog perioda pod utjecajem kinetičke energije rijeke. Namjerno prenošenje kamena jedino je trenutno logično objašnjenje za promjenu njegova položaja. Ako ga netko nije odabrao i nosio toliku udaljenost zbog toga što izgledom asocira na ljudsko lice, zašto je onda prenijet u spilju?

Slika 2.: Makapansgat manuport, starosti između 3 i 1 milijun godina

Nalaz kamena iz Makapansgata može se tumačiti kao jedan od najranijih dokaza za postojanje simboličkog razmišljanja. Povezivanje izgleda bliskih lica s udubinama na kamenu, odluka o prijenosti i držanju prepoznate vrijednosti u staništu, upućuju kako je taj predmet zadobio novo značenje koje nadilazi njegovu materijalnu prirodu. Mogućnost povezivanja boja, linija i oblika nekog predmeta da bi se dodalo novo značenje dokaz je za postojanje ranog apstraktnog i simboličkog razmišljanja. Moguće je kako je i fosilni nalaz sipe iz Erfouda u istočnom Maroku starosti oko 300,000 godina, pripadnik vrste *Homo erectus* prenio u svoje stanište zbog specifičnih vizualnih odlika.²⁵ Fosilni nalaz sipe izgledom podsjeća na falus i vjerojatno je zbog toga prenešen na područje gdje su vrlo rijetki nalazi fosilizirane sipe.

Svojom starošću, nalaz manuporta iz Makapansgata je izoliran od ostalih primjera manuporta prapovijesti, ali ipak vrlo značajan jer otvara mogućnost razmišljanju kako su se

²⁴ Bednarik, 1998: 5

²⁵ Bednarik, 2001: 61

korijeni simboličkog ponašanja javili u dalekoj prošlosti i to među vrstama koje su prethodile anatomski modernim ljudima. Nakon davanja značenja i preuzimanja nemodificiranih predmeta iz prirode, razvoj simbolike može se pratiti u sve češćoj i intenzivnijoj modifikaciji materije.

Nešto složeniji oblik simboličkog izražavanja od manuporta uočljiv je u korištenju školjaka i perja za osobnu dekoraciju, rezbarenje kostiju te proizvodnja i korištenje boja. Pronađeni arheološki nalazi koji su na granici između manuporta i izrađenih predmeta uključuju i rane „Venere“.²⁶ O svim navedenim nalazima i njihovoj povezanošću sa simboličkim izražavanjem bit će riječi u nastavku rada.

4.2. Korištenje boja

Simbolika boja posjeduje vrlo daleke korijene u prošlosti. Urođena simbolika boja kod životinja, primjerice u ulozi spolnog obilježja, mnogo je starija i od razvoja apstraktne misli kod ljudi. Unutar ljudskih zajednica, uporaba različitih boja zauzima posebno mjesto unutar simbolike; sva ljudska društva i njihova najranija zabilježena prošlost, prožeti su simbolikom boja, pri čemu boje mogu predstavljati kulturnu i vjersku pripadnost, fizičke i psihičke karakteristike njenih nositelja, emocije, predmete, događaje i sl. Njihova značenja vrlo su raznolika, a proizlaze iz asocijacija te društvenih dogovora. Vrlo je vjerojatno kako su i najraniji korisnici simboličke svijesti bojama pripisivali razna značenja. Nažalost, karakter i razvoj simboličkih aktivnosti prapovijesti koje za sobom nisu ostavile materijalni trag, možemo opisati samo s pretpostavkama. Prema tome, o sigurnim dokazima korištenja boja u simboličke svrhe možemo govoriti tek kada ih ljudi počinju proizvoditi i koristiti u svrhe koje nisu utilitarne naravi i kada o tome postoje materijalni tragovi.

Općenito je prihvaćeno da su se boje u simboličke svrhe koristile prije 200,000 godina, a vjerojatno i mnogo ranije.²⁷ Tragovi korištenja različitih boja zabilježeni su na području Afrike, Europe i Bliskog istoka te između nekoliko različitih vrsta roda Homo.²⁸

²⁶ Heršak, 2017: 66

²⁷ Barham, 2002: 189

²⁸ Oker je prirodni anorganski pigment, tijekom prapovijesti u čestoj upotrebi. Sastoji se od gline, hidratiranog željeznog (III) oksida, a sadrži i nešto manganovih i kalcijevih spojeva. Porastom udjela željeza i mangana boja okera prelazi iz žute u smeđu i crvenosmeđu. U prapovijesti se upotrebljavao za bojenje i slikanje, ali i u obredne svrhe. Zbog crvene boje koja podsjeća na krv, vjerojatno je kako je oker simbolizirao život.

Korištenje crvenog okera zabilježeno je na nekoliko nalazišta vrste *Homo erectus*, starosti 1.7 milijuna godina, no, ti nalazi nisu brojni, iz njih se ne može sa sigurnošću iščitati namjeran simbolički karakter i ne postoje tragovi kontinuirane uporabe.²⁹ Sustavno korištenje boja zabilježeno je tijekom srednjeg kamenog doba Afrike, od približno 280,000 do 125,000 godina prije sadašnjosti, kao dio ponašanja pripadnika vrste *Homo heidelbergensis* i anatomski modernih ljudi.³⁰

Na nalazištu Twin Rivers u jugoistočnoj Zambiji pronađeno je više od 300 nalaza korištenja boja, starosti između 400,000 i 266,000 ili prema drugoj dataciji 270,000 i 170,000 godina.³¹ Puno više komada okera procesuiranih na nešto složeniji način od nalazišta Twin Rivers, pronađeno je u spilji Blombos u Južnoafričkoj Republici. Oko 9000 ostataka okera, starosti između 143,000 i 70,000 tisuća godina, pronađeno je u nemodificiranom obliku ili u obliku "krede".³² Kontinuirano procesuiranje i proizvodnja praha od okera zabilježena je i na nalazištu Kapthurin u Keniji starosti oko 285,000 godina.³³ Na nalazištima Saï u Sudanu, spiljama Mumbwa u Zambiji i spilji Pinnacle Point u Južnoafričkoj Republici, također su pronađeni ostaci korištenja okera tijekom srednjeg kamenog doba, ali u manjem omjeru nego prijašnja navedena nalazišta i u manjem stupnju modifikacije boja.³⁴ Ostala nalazišta okera srednjeg kamenog doba Afrike su: Wonderwerk, Border, Klasies River Mouth, Umhlatuzana, Ysterfontein 1 u Južnoafričkoj Republici, spilje Bambata i Pomongwe u Zimbabveu, Apollo 1 u Namibiji i dr.

Rana uporaba boja nije zabilježena samo na području Afrike, nego i Europe i Bliskog istoka. Prije 300,000 godina neandertalci su povremeno koristili crne boje, a s vremenom se to pretvara u sustavnu bihevioralnu aktivnost.³⁵ Kasni neandertalci s područja Francuske i Italije intenzivno su i kontinuirano koristili crvene i crne boje, prije i za vrijeme mogućih kontakata s anatomski modernim ljudima.³⁶ Na više od 40 neandertalskih nalazišta Europe pronađeni su tragovi korištenja boja, a većina tih nalaza staro je između 40,000 i 60,000 godina.³⁷ Neka od značajnijih nalazišta su: Pech de l'Azé, Arcy-sur-Cure u Francuskoj, Cueva de los Aviones,

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44906> (pristupljeno 14.4.2017.)

²⁹ Barham, 2002: 182

³⁰ Barham, 2002: 182

³¹ Barham, 2002: 185

³² d'Errico i Henshilwood, 2011: 56

³³ Tryon, McBrearty, 2002: 215

³⁴ Hansen, 2011: 31

³⁵ d'Errico i sur., 2003: 25

³⁶ d'Errico i Henshilwood, 2011: 55

³⁷ d'Errico i sur., 2010: 3100

Cueva Ánton u Španjolskoj i dr. Na Bliskom istoku, neandertalci su koristili oker prije 100,000 godina, a to potvrđuje nalazište u Qafzehu u Izraelu.³⁸

Razlika između korištenja boja između srednjeg kamenog doba Afrike od Europe je u tome što se boja u Africi počinje koristiti ranije nego u Europi i predstavlja kontinuirano ponašanje.³⁹ Prema arheološkim nalazima može se tvrditi kako su i anatomski moderni ljudi i neandertalci neovisno drobili grude minerala kako bi dobile prah ili su im one pak služile kao krede. Kako takvo ponašanje protumačiti? Može li se ono smatrati dokazom postojanja simboličke misli i bihevioralnog moderniteta? Do danas nije poznato kakvu je točno ulogu oker imao, a kao jedan od glavnih problema istraživanja njegove uloge, Ine Askevold Hansen ističe prevelik fokus na pojedina nalazišta i materijale, a zanemarivanje onih manje istraženih.⁴⁰

Pretpostavke o ulozi uporabe boja dijele se na dvije osnovne grupe objašnjenja: utilitarnu i simboličku. I. A. Hansen detaljno se bavio tim interpretacijama i navodi kako se znanstvenici po njima, ugrubo, dijele na antropologe koji smatraju kako je oker korišten za ritualne svrhe i na arheologe koji okeru pripisuju isključivo utilitarnu svrhu.⁴¹ Neki od mogućih načina korištenja okera u utilitarne svrhe su: zaštita od sunca ili kukaca, za medicinske svrhe, za očuvanje i održavanje materijala kao što je koža životinja i sl. Interpretacije simboličke uloge okera često se vežu uz spolnu selekciju. Jedna od takvih teorija objašnjena je u „ženskom kozmetičkom modelu“ (engl. *Female Cosmetic Coalitions*, FCC) antropologa Chrisa Knighta i Camilla Power, s pretpostavkom da je crvena boja kojom su žene bojale tijelo i odjeću, predstavljala menstrualnu krv, a samim time plodnost i tako osiguravala jednaku pažnju i zaštitničko ponašanje muškaraca prema ženama.⁴²

Bojenje kože, pa čak i kose crvenim okerom danas je prisutno kod tradicionalnog i izoliranog naroda Himba na području sjeverne Namibije (Slika 3.). Osim zaštite kože od sunca i insekata, bojenje tijela za ovaj narod predstavlja i estetsku vrijednost, simbolizirajući krv i zemlju kao izvor života. Žene iz naroda Himba bojenjem kože sugeriraju kako je njihova koža bogata feomelaninom, rumeno-crvenkastim melaninom koji je prisutan u dlakama i koži, a osobito je izražen u usnicama, bradavicama i vanjskim dijelovima reproduktivnih organa.⁴³

³⁸ d'Errico i sur., 2010: 3100

³⁹ Barham, 2002: 189

⁴⁰ Hansen, 2011: 32

⁴¹ Hansen, 2011:12

⁴² Knight i sur., 1995: 99

⁴³ Heršak, 2017: 86

Boja kože, opća biološka tendencija, koja može biti prirodna ili umjetna odražena je na pojmovanje ljudske ljepote.

Bojenje tijela i odjeće u prapovijesti moglo je odražavati položaj pojedinca u društvu ili pak biti dio rituala kojima nažalost, ako su postojali, nije moguće odrediti karakter. Moguće je da se oker vezao uz posmrtno rituale s obzirom da je njegova upotreba u tom kontekstu vrlo česta tijekom gornjeg paleolitika. Niti jedna pretpostavka vezana uz simbolizam ne može se sa sigurnošću potvrditi. Iz nekoliko nalazišta ipak se može doći do zaključka da je u tom periodu morao postojati određeni stupanj simboličkog razmišljanja.

Slika 3.: Žena iz naroda Himba iz sjeverne Namibije

Gubitak krzna s pojavom vrste *Homo erectus* jedna je od bitnih adaptivnih karakteristika čovjeka, a ga razlikuje od ostalih sisavaca i njegovih najbližih živućih predaka, čovjekolikih majmuna. Gubitak je otvorio put prevelikom utjecaju UV zračenju pa stoga koža hominida započinje pojačano proizvoditi melanin, *eumelanin* i *feomelanin*. Prevelika izloženost UV zračenju kod ljudi uništava B vitamin, što među ostalim nepovoljnim rezultatima, izravno smanjuje reproduktivnu sposobnost.

Pravilna prehrana (školjke, ribe, mahunarke, sjemenke, itd.) i izlaganje dnevnom svjetlu potiču sintezu vitamina, lučenje hormona melatonina, pigmentaciju (melanin) i s time jačaju obranu od UV zračenja.

Na nalazištu Twin Rivers u Zambiji, veliki broj ostataka raznolikih boja (žuta, smeđa, crvena, ljubičasta, ružičasta, plava, crna) u obliku "kreda" sugerira kako njihova upotreba nije bila samo funkcionalne naravi, ako je takva narav postojala.⁴⁴ Raznolikost boja teško se može objasniti isključivo praktičnim razlozima te su više praktičnog i simboličkog ili pak samo simboličkog karaktera. Nalazi korištenja boja pokazuju kako su se prikupljali i procesuirali kroz dugu period, odnosno da su bili dio sustavnog ponašanja. Arheolog Lawrence Barham opsežno se bavio ovim nalazištem i u okviru istraživanja rane simbolike ističe važnost povezanosti repetitivne aktivnosti i načina prenošenja znanja.⁴⁵ Ako je korištenje boja bila sustavna aktivnost, kako se prenosilo znanje o njezinom procesuiranju, svrsi premještanja i korištenja? Navodi kako je korištenje boja imalo ulogu u očuvanju grupnog identiteta, pa su se znanje i informacije o njemu vrlo vjerojatno prenosile jezikom. Promatranjem se može kopirati proizvodnja jednostavnih alata, ali pitanja kao na primjer zašto koristiti žutu, a ne plavu boju, moralo se prenijeti složenijim oblikom komunikacije. Ako su se boje ipak koristile samo za praktične svrhe, mogućnost simboličkog razmišljanja njenih korisnika nije isključena zbog visoke vjerojatnosti da su se služili jezikom kako bi prenijeli stečena znanja. Znanstvenici Brent Berlin i Paul Kay 1969. godine razvili su teoriju pod nazivom „Osnovni nazivi boja“ (engl. *Basic color terms*), koja govori kako je imenovanje boja proizašlo iz bioloških osnova te da nakon razvitka jezika i kulture, evoluirala i korištenje boja.⁴⁶ Navode da u 20 od 96 jezika koje su proučavali, postoji jedanaest naziva istih boja te da su se pojavljivali jednakim redoslijedom, od naziva za crnu i bijelu boju, preko crvene, do žute i zelene, plave i sive.⁴⁷ Ova teorija pokušava dokazati kako su se nazivi boja razvijali usporedno s procesima koji su vodili prema modernoj kogniciji.⁴⁸ S obzirom na raspon boja korištenih na nalazištu Twin Rivers, prema ovoj teoriji može se zaključiti da je razvijena kognicija već postojala, a samim time i simboličko izražavanje u okviru bihevioralnog moderniteta. Također, ako su se boje ipak koristile samo za praktične svrhe, mogućnost simboličkog razmišljanja njenih korisnika nije isključena zbog visoke vjerojatnosti da su se služili razvijenom verbalnom komunikacijom za prijenos stečenog znanja.

⁴⁴ d'Errico i sur., 2003: 4

⁴⁵ Barham, 2002: 188

⁴⁶ Berlin i Kay, 1969: 35

⁴⁷ Brojni jezici sadrže razne varijacije ovih jedanaest termina, a neke od njih mogu se pronaći u mađarskom i ruskom jeziku. U mađarskom jeziku postoje dva osnovna termina za crvenu boju: *vörös* i *piros*. Ruski jezik ne sadrži samo jednu riječ za plavu boju kao što je to npr. na engleskom jeziku (eng. *blue*) nego ima dva termina za tamniju i svjetliju nijansu plave: *siniy*/Синий (tamnoplava) i *goluboy*/голубой (svijetloplava); slično je i s istim nijansama plave u japanskom jeziku.

Berlin i Kay, 1969: 35

⁴⁸ Hovers i sur., 2003: 501

Na nalazištu Blombos u Južnoafričkoj Republici pronađena su i dva dijela okera s urezanim geometrijskim uzorkom, 13 rezbarenih dijelova okera, urezivani i obojeni alati od kostiju te okerom obojene probušene školjke (*Nassarius Kraussianus*, Slika 4.). Kao i na nalazištu Twin Rivers, boje su se proizvodile kroz dugi period. Znanje o sakupljanju, čuvanju i kombiniranju boja vjerojatno se prenosilo složenim oblikom komunikacije, a to predstavlja prijelomnu točku u evoluciji obilježenu pojavom razvijene ljudske kognicije.⁴⁹ Mrežasti urezi na dva komada okera nisu mogli nastati djelovanjem prirode, nego su rezultat namjerne djelatnosti. Vjerojatno su urezani zbog dekoracije „krede“ ili kako bi upozorili onoga tko je namjerava koristiti da služi specifičnoj svrsi, da se ne upotrebljava u istim slučajevima kao i „obična krede“. S obzirom na to kako se po sastavu ta dva komada okera ne razlikuju od nemodificiranih, može se zaključiti kako se radi o dokazu postojanja nekog oblika simboličkog razmišljanja, odnosno aktivnosti koja proizlazi iz potreba koje nadilaze zadovoljenje isključivo praktične potrebe.

Slika 4.: Dio okera s urezanim geometrijskim uzorkom starosti između 143,000 i 70,000 godina

Vrlo je vjerojatno kako su boje neovisno jedni o drugima koristili i anatomski moderni ljudi i neandertalci kao i da su služili za utilitarne i simboličke svrhe. Ne može se reći da je to bio slučaj na svim nalazištima, ali se može tvrditi kako su ta ponašanja proizašla iz razvijenog stupnja kognicije koji omogućava razvoj simboličkog načina razmišljanja.

⁴⁹ Henshilwood, 2014:3

4.3. Nakit

Osim boja, na nalazištima ranih anatomske modernih ljudi često su pronađene i djelomično obojene i probušene školjke ili ljuštore puževa. Vrlo je vjerojatno kako su one služile za izradu prvog nakita. Nakit, kao i bojenje tijela, nema isključivo estetsku ulogu, nego je bitan dio vizualne komunikacije unutar i između društava. Osoba koja nosi nakit može informirati promatrača o svom društvenom ili bračnom statusu, pripadnosti religiji ili narodu, o postignućima i neuspjesima te raznim ostalim informacijama iz svog života. Kakvu je točnu ulogu imao najraniji nakit, nije poznato. Sasvim je sigurno da nije imao samo estetsku ulogu, nego je odašiljao i određene poruke s konkretnom svrhom.

Materijalne ostatke najranijeg nakita čine probušene i obojene školjke, ljuštore puževa, probušeni zubi i kratke kosti životinja. Na spomenutom nalazištu Blombos u Južnoafričkoj Republici pronađene su probušene školjke, ljuštore puževa i alati od kostiju starosti 75,000 godina (Slika 5.).⁵⁰ Vrlo je vjerojatno da su školjke služile kao nakit, a pažljivo ispolirani alati od kosti sugeriraju kako se osim na funkcionalnost, pažnja usmjeravala i prema estetici.⁵¹ Poliranje alata od kostiju teško se može objasniti isključivo praktičnim razlozima, a njihovo modificiranje na ovom nalazištu bilo je dio uobičajene aktivnosti, dok su se tehnike izrade vjerojatno prenosile lingvističkom komunikacijom.⁵² Samo složen oblik komunikacije može prenijeti tehniku čiji cilj nije samo praktičnost, nego i estetika predmeta, odnosno, samo složen oblik komunikacije može nekom dijelu nakita dati specifično značenje dijeljeno kroz cijelo društvo. Stoga nakit i alat pronađeni na ovom nalazištu sugeriraju kako su njihovi proizvođači posjedovali razvijen sustav komunikacije te kognitivni kapacitet za simboličko izražavanje.

⁵⁰ d'Errico, Henshilwood, 2011: 56

⁵¹ d'Errico, Henshilwood, 2011: 56

⁵² d'Errico i sur., 2003: 4

Slika 5.: Materijalna kultura starosti između 78,000 i 72,000 godina na nalazištu Blombos u južnoj Africi

Nešto stariji nalazi probušenih školjki od nalazišta u Blombosu pronađeni su u Maroku, na nalazištu Grotte des Pigeons, starosti 82,000 godina.⁵³ Školjke su djelomično obojene okerom, a gotovo je sigurno kako su služile kao nakit. No, najstariji nakit od školjaka pronađen je na Bliskom istoku na nalazištima Qafzeh i Shūl u Izraelu i u sjevernoj Africi na nalazištu Oued Djebbana u Alžiru, starosti oko 100,000 godina.⁵⁴ Na nalazištu u Alžiru školjke su vjerojatno modificirane bušenjem, ali i zagrijavanjem kako bi im se promijenila boja.⁵⁵

Korištenje školjaka kao nakita široko je prihvaćeno kao dokaz postojanja simboličkog razmišljanja anatomski modernih ljudi s područja Afrike i jugoistočne Azije.⁵⁶ Za razliku od tih područja, koja obiluju nalazima koji bi se mogli protumačiti kao nakit, srednji paleolitik Europe posjeduje tek vrlo rijetke i nesigurne nalaze. Na nekoliko nalazišta pronađeni su probušeni ili rezbareni zubi i kratke kosti životinja koji su mogli služiti kao nakit, ali za to nema sigurne potvrde jer su rupe na njima mogle uzrokovati životinje ili prirodni procesi.⁵⁷ Ipak, rezultati istraživanja nekoliko nalazišta sugeriraju kako su i neke neandertalske zajednice proizvodile i koristile nakit. Na nalazištu Grotte du Renne u Francuskoj pronađeni

⁵³ Bouzouggar i sur., 2007: 9966

⁵⁴ Hovers i sur., 2003: 502

⁵⁵ d'Errico i sur., 2003:7

⁵⁶ Tattersall, 2009: 16019

⁵⁷ d'Errico i sur., 2003: 23

su nakit i alati od kosti šatelperonske industrije za koju se često smatra kako su je razvili neandertalci pod utjecajem modernih ljudi. Suprotno mišljenje, u skladu s istraživanjima na nalazištu Grotte du Renne, pokazuje kako su neandertalci tu industriju razvili sami, prije dolaska anatomske moderne ljudi na ta područja i da izradu tog alata i nakita treba pripisati neandertalskim zajednicama.⁵⁸ Izrada nakita na tom području bila je dio sustavne aktivnosti koja odražava posjedovanje složenog tehničkog znanja i dio je autonomnog razvitka unutar lokalne zajednice.⁵⁹ Dodatne dokaze kako su neandertalci mogli sami stvarati predmete za ukrašavanje, predstavljaju nalazi s Pirenejskog poluotoka, s nalazišta Cueva de los Aviones i Cueva Antón, stari oko 50,000 godina.⁶⁰ Na tom području neandertalci su bušili te bojali školjke u različite nijanse okera u vremenu kada anatomske ljudi još nisu stupili na ta područja.

Zanimljiv nalaz predstavljaju i pandže orla štekavca pronađene u Krapini u Hrvatskom zagorju, a tumačene su kao jedan od ranih primjera korištenja nakita kod neandertalaca (Slika 6.). Ukupno osam pandži približne starosti od 130,000 godina, zarezivane su i potom ispolirane.⁶¹ Četiri najveće pandže na sebi imaju ureze na istim mjestima i smatra se kako su zajedno s preostalim pandžama činile narukvicu ili ogrlicu.⁶² Antropologinja Davorka Radovčić navodi kako ovaj nalaz jasno pokazuje da su neandertalci posjedovali simboličku kulturu i sofisticirano ponašanje prije dolaska anatomske moderne ljudi u Europu.⁶³

Ukrašavanje tijela i odjeće te nošenje nakita važan je dio komunikacije, a samim time i dio simboličkog izražavanja. Kako bi nakit slao određenu poruku, njegovo značenje mora se prethodno odrediti društvenim dogovorom što je ostvarivo jedino putem složenijeg oblika komunikacije. Bez uporabe jezika, bilo bi vrlo teško prenijeti društveno bitne informacije njegova značenja i znanja vezana uz pronalaženje i procesuiranje materijala od kojega se nakit radi. Prema tome, najraniji tragovi korištenja nakita vrlo su čvrst dokaz postojanja razvijene kognicije, modernog jezika i simboličkog izražavanja.⁶⁴ Iako neandertalci nisu koristili nakit tako često kao anatomske moderni ljudi, njegova neovisna pojava među populacijama anatomske moderne ljudi u Africi i na Bliskom istoku te neandertalaca na Pirenejskom poluotoku, ukazuju kako se europski neandertalci nisu uvelike razlikovali od modernih ljudi u

⁵⁸ d'Errico i sur., 2003: 24

⁵⁹ d'Errico i sur., 2003: 24

⁶⁰ Zilhão i sur., 2009: 1023

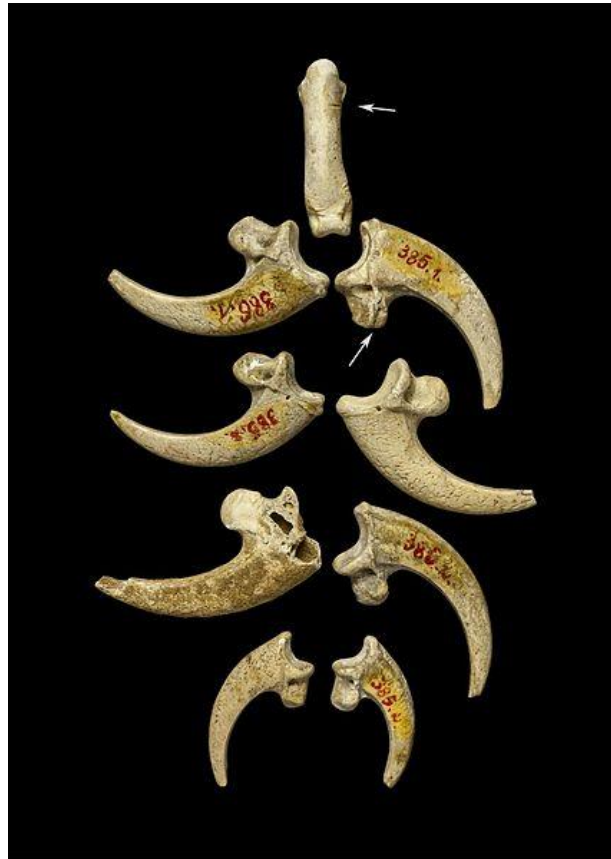
⁶¹ Radovčić i sur., 2015: 1

⁶² Radovčić i sur., 2015: 1

⁶³ Radovčić i sur., 2015: 12

⁶⁴ Henshilwood, 2014: 4

svojoj sposobnosti za simboličkim izražavanjem.⁶⁵ Ako su pandže orla štekavca iz Krapine zaista bile dio ogrlice neandertalca, može se govoriti da je simbolički posredovano ponašanje vezano uz ukrašavanje bilo prisutno i rašireno na tlu Europe. Korištenje nakita prihvaćeno je kao trag postojanja bihevioralnog moderniteta, a neandertalci se u tom pogledu, barem u usporedbi s nalazima s Pirenejskog poluotoka, mogu smatrati ravnopravni s anatomski modernim ljudima.⁶⁶

Slika 6.: „Ogrlica“ iz Krapine u Hrvatskom zagorju, starosti oko 130,000 godina

4.4. Umjetnost

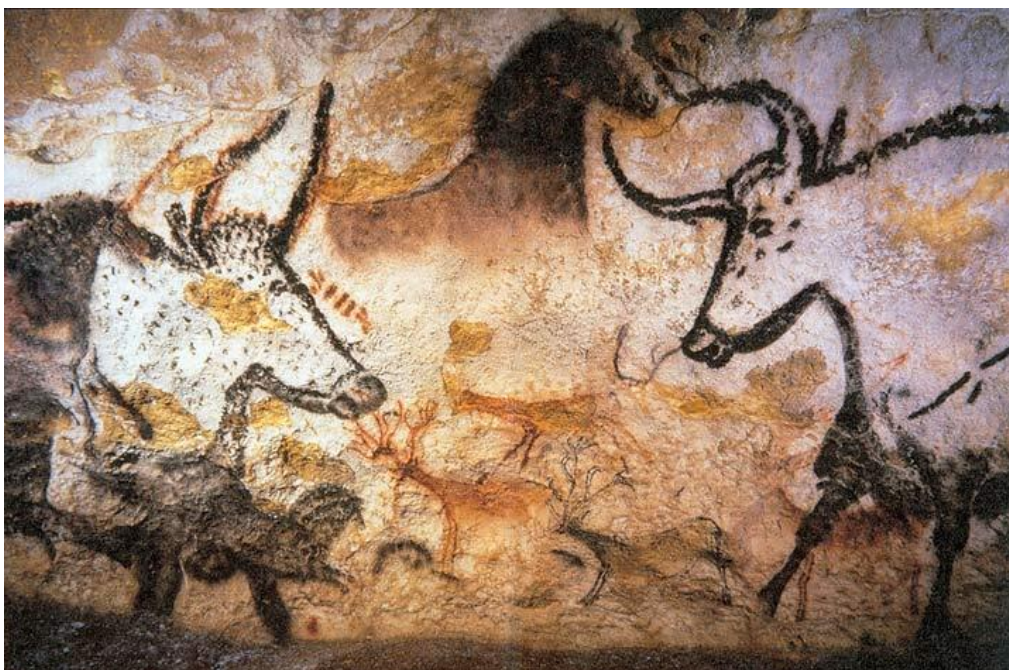
Umjetnost je ljudska djelatnost izražena elementima osjetilnosti koja uključuje stvaralaštvo, samo stvoreno djelo i njegovo doživljavanje.⁶⁷ Jedinstveno je područje ljudskog djelovanja usko vezano uz razne oblike simboličkog izražavanja. Može se pretpostaviti kako

⁶⁵ Zilhão i sur., 2009: 1023

⁶⁶ Zilhão i sur., 2009: 1023

⁶⁷ <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=41243> (pristupljeno 20.2.2017.)

se s razvojem simboličke misli, vrlo ubrzo ili istovremeno javila potreba za njenim izražavanjem kroz ples, pjesmu ili pak likovnu umjetnost. Samim početkom gornjeg paleolitika umjetnost se iznenada razvija u složenu simboličku aktivnost očitovanu kroz raznolika likovna djela koja su posljedica raznolikih oblika, različitih likovnih tehnika i materijala te odabira ikonografskih motiva.⁶⁸ U tom se periodu dijeli na dvije osnovne grupe: stijensku i prenosivu umjetnost gdje je stijenska određena kontekstom svoje okoline, dok prenosiva nije vezana uz mjesto nastanka.⁶⁹ Umjetnost gornjeg paleolitika razvila se vrlo iznenada prije otprilike 40,000 godina, na području Europe kada u nju dolaze anatomski moderni ljudi. Ona je bez sumnje estetička i reprezentativna, simboličke ritualne naravi (Slika 7.).⁷⁰

Slika 7.: Stijenska umjetnost gornjeg paleolitika u spilji Lascaux u Francuskoj

Nagla pojava razvijene umjetnosti predstavlja najveću promjenu u ponašanju ljudi srednjeg i gornjeg paleolitika. Ne može se govoriti o postojanju umjetnosti tijekom srednjeg paleolitika u današnjem smislu te riječi, a niti o korijenima i postupnom razvoju složene stijenske umjetnosti kakva se javlja tijekom gornjeg paleolitika. Ono što se može pratiti i što je jedan od osnovnih polazišta umjetničkog izražavanja, osjećaj je za estetiku, vidljiv u već spomenutim primjerima najranijeg nakita, urezanih geometrijskih linija na „kredama“ okera, urezima na kamenju i kostima i dr. Taj osjećaj za lijepo i simetriju moguće je pratiti i kroz

⁶⁸ Rukavina, 2012: 13

⁶⁹ Rukavina, 2012: 13

⁷⁰ Usp. Rukavina, 2012

sam razvoj alata materijalne kulture. U valorizaciji ranog umjetničkog izražaja, pojam „umjetnost“ razlikuje se od današnjeg značenja, reducirano je i nužno se odnosi na njezine najjednostavnije oblike. Evidentan osjećaj za estetiku ne mora se ujedno smatrati izravnim dokazom postojanja simboličkog načina razmišljanja. Budući da izrada estetski skladnih predmeta, nastalih ne samo kao rezultat praktične potrebe, upućuje na posjedovanje složenog znanja proizvodnje prenošenog kroz brojne generacije, s time se ujedno ukazuje i na nužno postojanje jezika, odnosno, simboličkog načina razmišljanja. O povezanosti kamenih alata, njihovoj estetici i jeziku slijedi poseban osvrt u radu.

Nažalost, vrste umjetnosti nematerijalne prirode kao što su ples ili pjesma, nije moguće lako i jednostavno potražiti u razdoblju prije razvoja pisma, što ne znači kako takve aktivnosti nisu postojale. Period srednjeg paleolitika teško je povezati i s likovnom umjetnošću, premda je ona usko vezana uz materiju. O razvijenoj umjetnosti gornjeg paleolitika ovdje se neće raspravljati jer je cilj rada navođenje, opis i analiza prvih tragova simboličke aktivnosti, bez osvrta na razvijene oblike.

4.4.1. Rane „Venere“

U umjetnosti gornjeg paleolitika dominiraju zoomorfni prikazi stijenske umjetnosti, a nešto rjeđi su antropomorfni prikazi i oni su zastupljeniji u prenosivoj umjetnosti. Značajan dio prenosive umjetnosti čine prikazi Venera, figura ženskih likova malih dimenzija iz različitih dijelova gornjeg paleolitika, pronađenih na širokom području od zapadne Europe do Bliskog istoka. Većinu Venera karakterizira predimenzionirano naglašavanje oblina, grudi i bokova, dok su lice i ekstremiteti stavljeni u drugi plan (Slika 8.). Osim sasvim jednostavnog i samog po sebi razumljivog prikaza žene, postoji li iza tih figura složenije značenje? Skrivaju li istaknuti reproduktivni organi Venere dublji smisao značajan za cijelo društvo, pitanje je koje se proteže kroz brojne rasprave. Interpretacije o njihovom potencijalnom značenju su raznolike, od mišljenja kako se radi o predmetima erotskog karaktera do predmeta koji su mogli imati bitno društveno i religiozno značenje.⁷¹ Kakvu god ulogu i značenje imale, sigurno je kako su bile produkt već razvijenog simboličkog i umjetničkog djelovanja.

⁷¹Usp. Svoboda, 2008

Izrada ovih figurica i njihovo korištenje obilježje je gornjeg paleolitika. Prije tog perioda, Venere je moguće povezati sa samo dva arheološka nalaza za koja se pretpostavlja kako su mogli predstavljati rane Venere. Oni se mogu smatrati predmetima na granici između manuporta i izrađenih predmeta.⁷² Izdvojene su iz prirode zbog svog specifičnog oblika, a zatim modificirane da bi u potpunosti odgovarale vizualnom motivu na koji su izvorno podsjećale.

Slika 8.: Gornjopaleolitička Venera iz Willendorfa u Austriji starosti oko 23,000 godina

„Venera“ s nalazišta Berehat Ram na Golanskoj visoravni oblutak je vulkanskog podrijetla veličine oko 3,5 cm te starosti između 280,000 i 250,000 godina (Slika 9).⁷³ Udubljene na jednoj trećini oblutka stvara vizualni dojam odjeljivanja glave od ostatka tijela, a plica udubljenja na bočnim stranama izgledaju kao ruke. Njihov nastanak objašnjavao se različitim tumačenjima, od slučajnog nastanka djelovanjem prirode⁷⁴ do namjerne i promišljene aktivnosti ljudi.⁷⁵ Na temelju detaljnih istraživanja, Francesco d'Errico i April Nowell zaključili su kako su urezi uistinu nastali ljudskom rukom, vrlo vjerojatno s namjerom

⁷² Heršak, 2017:66

⁷³ d'Errico i Nowell, 2000: 123

⁷⁴ Noble i Davidson, 1995: 75

⁷⁵ Noble i Davidson, 1995: 75

da od predmeta zanimljiva oblika minimalnom intervencijom stvore antropomorfnu figuricu.⁷⁶

Slika 9.: „Venera“ s nalazišta Berehat Ram na Golanskoj visoravni starosti između 280,000 i 250,000 godina

Druga rana „Venera“ iz Tan-Tana u Maroku figurica je od kvarcita starosti između 200,000 i 400,000 godina (Slika 10.). Smatra se kako je kamen prvotno preuzet iz prirode radi svog specifičnog vizualnog izgleda, a zatim modificiran.⁷⁷ Na površini figure nalazi se osam ureza zbog kojih ona djeluje antropomorfno, s tragovima crvenog okera. Robert Bednarik istraživanjem je potvrdio kako se radi o namjernim urezima, a ne slučajnim prirodnim promjenama.⁷⁸

Iako se radi o tek dva nalaza vremenski veoma udaljenima od razvijene proizvodnje i korištenja prenosive umjetnosti, ne treba im umanjiti važnost i izostaviti ih iz proučavanja ranih naznaka simboličke i umjetničke aktivnosti. Zbog izoliranosti nalaza ne može se doći do konkretnijih zaključaka o njihovom značaju i kognitivnim sposobnostima njihovih tvoraca. Ono što se može pretpostaviti, kao što je već navedeno, jest da su ova dva predmeta dio razvojnog niza od manuporta prema potpunoj modifikaciji i proizvodnji predmeta. S time su i dio i razvoja sve složenije kognicije i potencijalnog simboličkog razmišljanja.

⁷⁶ d'Errico i Nowell, 2000: 123

⁷⁷ Bednarik, 2003: 411

⁷⁸ Bednarik, 2003: 408

Slika 10.: „Venera“ s nalazišta Tan-Tan u Maroku starosti između 200,000 i 400,000 godina

Mogu li se ovi nalazi povezati s naglom i brojnijom proizvodnjom Venera gornjeg paleolitika? Vjerojatno ne. No, ne može se niti isključiti mogućnost njihove uloge kao najranijeg i najjednostavnijeg oblika i korijena takvog ponašanja. Kada je netko iz prirode uzeo kamen specifičnog oblika te mu s par ureza pridodao drugo značenje, imitaciju ljudske figure, logički je ispravno zaključiti da je taj netko imao sposobnost simboličkog razmišljanja. Kamen više nije bio kamen, nego figura žene ili pak simbol plodnosti, života, majčinstva i tome slično.

4.5. Ukopi

Jedinstvenu čovjekovu sposobnost korištenja simbolike velikim dijelom određuju potrebe njegove duhovne i religiozne naravi. Kada se čovjek spoznajnoteorijski suprotstavlja nepoznavanju prirode i društvenih odnosa, on stvara univerzalne simbole koji mu pomažu da razumije i kategorizira stvarnost.⁷⁹ Vjerojatno vrlo rano stvara i objašnjenja za smrt, kao i za ostale misteriozne i nerazumljive prirodne fenomene. Znanstveno tumačenje smrti kao prestanak svih bioloških funkcija koje definiraju živi organizam, ne može u potpunosti zadovoljiti ljudski rod koji optimističnije i više zadovoljavajuće rješenje pronalazi u raznim

⁷⁹ Jung, 1987: 7

religijama ili pak vlastitim tumačenjima. Uz razna tumačenja, razvijaju se i različiti načini tretiranja mrtvih, odnosno posmrtni rituali i običaji koji su međusobno veoma raznoliki, mogu biti jednostavni ili složeni, zahtijevati poseban oblik ponašanja ili određeno vrijeme, težiti očuvanju ili uništenju tijela, izražavati tugu, strah, ljutnju ili pak radost, nadu i slavlje.

Posebno je intrigantno pitanje kada se potrebi za puko preživljavanje pridružuje potreba za razumijevanjem smisla života? Kada čovjek stvara prva objašnjenja za smrt i kada se javljaju prvi tretmani mrtvih koji nose simboličko značenje? Početak takvog ponašanja vremenski i prostorno vrlo je teško precizno odrediti s obzirom na slabu očuvanost nalaza i sumnju da su prve posmrtno aktivnosti vjerojatno bile nematerijalnog karaktera jednostavnog oblika. Najranija vidljiva posmrtna aktivnost, ali vrlo vjerojatno ne i prva, su ukopi.⁸⁰ Ako su se pripadnici neke grupe potrudili iskopati jamu i položiti tijelo unutra, vrlo je vjerojatno da su to radili iz simboličkih razloga.

Arheolozi Philip G. Chase i Harold L. Dibble napominju da je prilikom istraživanja nalaza ukopa prvo potrebno utvrditi je li ukop produkt namjerne aktivnosti ili je tijelo pak očuvano od životinja i daljnjeg propadanja jer je bilo zatrpano djelovanjem prirode.⁸¹ Ako se ustanovi da je ukop rezultat namjerne aktivnosti, potrebno je takvo ponašanje pravilno interpretirati.⁸² Ono može biti rezultat praktične potrebe skrivanja tijela od strvinara ili njegova uklanjanja od ostatka zajednice zbog neugodnosti razgradnje tijela.⁸³ Namjeran ukop može biti i simboličke naravi, a da bi se takvim proglasio, iz njegova konteksta potrebno je iščitati specifičnu aktivnost nepraktične naravi vezanu uz smrt.⁸⁴ Prema Paulu Pettittu, britanskom arheologu, namjeran ukop mora nositi značenje, jama mora biti umjetnog podrijetla, tijelo treba biti u specifičnom položaju i u grobu se moraju nalaziti grobni priloga.⁸⁵ Najčvršću potvrdu simboličke naravi ukopa pokazuje prisutnost grobnih priloga. Ivor Karavanić, hrvatski arheolog, ističe kako namjeran ukop bez priloga može biti dvojben, ali isto tako ne znači da je svaki predmet pronađen u grobu imao religijsku namjenu.⁸⁶ Važno je

⁸⁰ Paul Pettitt navodi neke moguće načine tretiranja mrtvih koji su prethodili formalnoj inhumaciji: kanibalizam, napuštanje nemoćnih umiranju ili ostavljanje mrtvih *in situ*, odlaganje tijela na odabrano mjesto u krajoliku ili na mjesta određena kao „mjesto mrtvih“ te donošenje i slaganje kamenja na mjesto počivališta pokojnika. Usp. Pettitt, 2011.

⁸¹ Chase i Dibble, 1987: 265

⁸² Chase i Dibble, 1987: 265

⁸³ Pettitt, 2011: 202

⁸⁴ Pettitt, 2011: 262

⁸⁵ Pettitt, 2011: 262

⁸⁶ Karavanić, 2012: 42

razlikovati grobni prilog od grobnog nalaza koji je svoje mjesto u grobu pronašao slučajno i nema simboličku funkciju.

Prije srednjeg paleolitika, nisu pronađeni značajniji primjeri ukopa. Analize arheoloških nalaza pokazuju kako su nakon početka srednjeg paleolitika mrtve pokapali neandertalci u Europi, anatomski moderni ljudi u Africi i obje vrste, u približno isto vrijeme, na području Levanta. Osim težnje da se početak simboličke aktivnosti ukopa pravilno datira, predmet brojnih rasprava su i pitanja jesu li neandertalci zaista pokapali svoje mrtve i ako jesu, iz kojih su to razloga činili. Može li se iz njihovih ukopa iščitati složeno simboličko ponašanje koje su već početkom gornjeg paleolitika koristili anatomski moderni ljudi ili se mogu uočiti tek neki korijeni takvog ponašanja?

Većina znanstvenika se slaže kako su neandertalci, na ukupno devet različitih nalazišta, s velikom sigurnošću bili namjerno ukopani. Radi se o lokacijama: La Chapelle-aux-Saints (Slika 11.), Saint-Césaire, La Ferrassie i Le Régourdou na području Europe te Kebara I i II, Amud I, VII, IX, Tabūn CI, Šanidar IV, VI, VII i VIII, Dederiyeh I na području Bliskog istoka.⁸⁷

Slika 11.: Rekonstrukcija ukopa neandertalca na nalazištu La Chapelle-aux-Saints u
Francuskoj starosti oko 50,000 godina

⁸⁷ Ostali značajni, no nesigurni nalazi namjerne posmrtno aktivnosti neandertalaca nalaze se na mjestima La Quina i Le Moustier u Francuskoj, Feldhofer u Njemačkoj, Spy u Belgiji, Krapina u Hrvatskoj te Tešik-Taš u Uzbekistanu. Usp. Pettitt, 2011: 103.

Ako se potvrdi trenutno predložena datacija, najstariji otkriven neandertalski ukop bio bi Tabūn C1 starosti oko 120,000 godina.⁸⁸ Nakon njega slijede najraniji ukopi u Europi, La Ferrassie i Le Régourdou starosti oko 70,000 godina. Među neandertalskim ukopima zastupljeni su skeletni ostaci pripadnika oba spola različite dobi uključujući čak i ukope djece, fetusa (La Ferrassie) i staraca što ukazuje na to da su se neandertalci jednako odnosili prema svim članovima zajednice. Ukop starijeg muškarca iz spilje Šanidar, sugerira da su se neandertalci brinuli o svojim bližnjima, obzirom na brojne patologije i traume zadobivene tijekom života, a koji ne bi uspio preživjeti bez pomoći zajednice. Većina pokojnika pronađena je u spiljama ili njihovoj neposrednoj blizini, imali su tijelo orijentirano u smjeru istok-zapad, a često su se nalazili u savijenom položaju ležeći na desnom ili lijevom boku.⁸⁹

Na području Levanta, uz ukope neandertalaca na nalazištima Kebara, Amud, Šanidar i Tabūn, zabilježeni su ukopi i anatomske moderni ljudi na nalazištima Shūl i Qafzeh.⁹⁰ Svi ukopi pronađeni su u asocijaciji s materijalima musterijske industrije pa je vjerojatno kako su se neandertalci i anatomske moderni ljudi susretali u sklopu istog kulturnog kruga i prakticirali ukapanje svojih pokojnika.⁹¹ Ukopi anatomske moderni ljudi približne su starosti od 90,000 do 100,000 godina i ne razlikuju se bitno od neandertalskih u njihovoj neposrednoj blizini.

Ukopi na području Afrike tijekom srednjeg kamenog doba veoma su rijetki i dvojbeni, a oko najstarijeg namjernog ukopa još se uvijek vode rasprave. Premda nije potvrđeno, smatra se kako je najstariji ukop na području Afrike ukop djeteta iz spilje Border, starosti 76,000 godina.⁹² Znanstvenici koji se ne slažu s tom tvrdnjom, često najstarijim smatraju ukop na nalazištu Taramsa u Egiptu starosti 60,000 godina.⁹³

Tijekom gornjeg paleolitika posmrtna aktivnost ukopa postaje sve složenija i nosi sigurni simbolički i obredni karakter. Grobovi postaju bogato opremljeni, praksa ukopavanja je sve češća i geografski raširenija. O posmrtnim aktivnostima gornjeg paleolitika poznato je više informacija nego o ukopima srednjeg paleolitika s obzirom da je očuvan i pronađen veći broj nalaza. Zabilježene aktivnosti uključuju odlaganje tijela na posebno mjesto u krajoliku, pokapanje mrtvih u jednostavne jame, uz obilniju ili oskudniju prisutnost grobnih priloga,

⁸⁸ Pettitt, 2011: 267

⁸⁹ Pettitt, 2011: 269

⁹⁰ Na području Levanta anatomske moderne populacije dolaze oko 90,000 godina prije sadašnjosti, dok su neandertalci tamo boravili do oko 50,000 ili 40,000 godina prije sadašnjosti.

⁹¹ Karavanić, 2012: 54

⁹² Pettitt, 2011: 71

⁹³ Vandermeersch, 1998: 483

okera ili osobne dekoracije, višestruko ukapanje te osnivanje prvih groblja. Od gornjeg paleolitika simboličko razmišljanje i bihevioralni modernitet jasno je uočljiv i u posmrtnoj djelatnosti, ali još uvijek se ne može sa sigurnošću odrediti područje i vrijeme nastanka, niti karakter prvih načina tretiranja mrtvih.

Sumirajući sve nalaze može se zaključiti kako su neandertalci prvi u ljudskoj prošlosti pokapali mrtve.⁹⁴ Malobrojnost pronađenih neandertalskih ukopa ukazuje kako je moguće da to nije bila ustaljena praksa, da su pokojnike vjerojatno pokapali u iznimnim društvenim situacijama ili prema nekoj vrsti selekcije koja nije ovisila o dobi i spolu pokojnika.⁹⁵ Ako je ova pretpostavka točna, onda je lakše odgovoriti i na drugo bitno pitanje o neandertalskim ukopima: kako interpretirati namjeran ukop, odnosno, je li simboličkog karaktera. Ako je postojala selekcija, tj. selektivno pokapanje članova zajednice, ona svakako ukazuje na postojanje višeg značenja te aktivnosti. Ako su pojedinci ili grupe neandertalaca svojim istaknutim položajem u društvu, pozitivnim ili negativnim ponašanjem ili pak nesretnom smrću, „zavrijedili“ prigodan pokop, onda ukop za neandertalske zajednice sam po sebi nosi simbolični karakter. Ako selekcije nije bilo, što se ne može sa sigurnošću potvrditi niti odbaciti, onda bi ta tvrdnja bila u skladu s razmišljanjem da su neandertalci pokapali svoje mrtve, ali bez simboličkog značenja i religiozne potrebe.

Dakle, nije dovoljno samo reći kako su neandertalci pokapali svoje mrtve. Potrebno je naglasiti kako su to vjerojatno radili samo povremeno, s time da se ne smije isključiti mogućnost postojanja i ostalih posmrtnih aktivnosti koje su mogli prakticirati, a koje nisu ostavljale jasne materijalne dokaze i koje su se mogle razlikovati od zajednice do zajednice.⁹⁶ Neandertalski ukopi svakako su izraz određene simbolike, vjerojatno nešto jednostavnije i djelomično drugačijeg karaktera nego ukopi gornjeg paleolitika koji su dio već razvijene i složene simbolike. Također, ako se potvrde namjerne posmrtno prakse Afrike, u spilji Border i Taramsa, onda se ti nalazi mogu smatrati dokazom za neovisnu pojavu pokapanja u Europi, Africi i na Bliskom istoku, odnosno, neovisan razvitak svijesti o smrti kod neandertalaca i anatomske modernih ljudi.⁹⁷

⁹⁴ Karavanić, 2012: 122

⁹⁵ Pettitt, 2011: 97

⁹⁶ Pettitt, 2011: 136

⁹⁷ Vandermeersch, 2004: 33

4.6. Verbalna komunikacija

Komunikacija je proces razmjene informacija preko dogovorenog sistema znakova, gdje se značenja međusobno posreduju zajedničkim sustavom simbola povezanim s mišljenjem.⁹⁸ Kao što je već ranije navedeno u radu, ljudska komunikacija razlikuje se od komunikacije svih ostalih živih bića jer je zasnovana na simbolima, njihovoj proizvodnji, razumijevanju, razmjeni i kombiniranju. Može se odvijati verbalnim i neverbalnim putem, a svaki dio čovjekova ponašanja, pa čak i šutnja i mirovanje, odašilju nekakvu poruku, što možemo uočiti i kod jednostavnog simboličkog ponašanja životinja. Najsloženiji način čovjekova sporazumijevanja je komunikacija jezikom. Ona je omogućena i usko vezana uz kognicijski kapacitet i sposobnost za simboličko razmišljanje. Mogućnost za simboličkim načinom razmišljanja morala je prethoditi razvoju jezika, ali se kasnijim njegovim razvojem, većim i složenijim prijenosom informacija, razvijala usporedno s njim. Ta dva procesa utjecala su na daljnji razvitak i svih ostalih područja simboličkog djelovanja kao što su društveni odnosi, tehnologije, umjetničko izražavanje i sl.

Bez simboličkog načina razmišljanja, komunikacija riječima ne bi bila moguća. Prema tome, do najranijih tragova simbolike i bihevioralnog moderniteta može se pokušati doći istraživanjem prve pojave artikuliranog govora. S obzirom na daleku prošlost njegove prve pojave, pri proučavanju ovog problema može se osvrnuti na biološke predispozicije za govor vidljive u skeletnim ostacima te na materijalnu kulturu iz čijih se karakteristika može uočiti razmjena informacija složenim oblikom komunikacije.

Prva pojava artikuliranog govora često se veže uz porijeklo anatomske modernih ljudi.⁹⁹ Zanimljivo je hipotetično pitanje je li neka vrsta roda *Homo* također mogla komunicirati na način kojim to ljudi rade danas? Često se ta sposobnost pripisuje neandertalcima. Dugo se smatralo kako su neandertanci imali ograničene vokalne sposobnosti zbog konstrukcije i položaja grkljana previsoko u grlu.¹⁰⁰ Autori koji smatraju da su neandertanci imali ograničene govorne sposobnosti, svoje tvrdnje baziraju na navedenoj rekonstrukciji vrata neandertalca s nalazišta La-Chapelle-aux-Saints, koja se pokazala netočnom.¹⁰¹ Značajno otkriće neandertalskog kostura na nalazištu Kebara 2 u Izraelu

⁹⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32686> (pristupljeno 23.2.2017.)

⁹⁹ d'Errico i sur., 2003: 27

¹⁰⁰ Lieberman, Crelin, 1971: 220

¹⁰¹ Usp. d'Errico i sur., 2003

dodatno je opovrgnulo krivu rekonstrukciju vokalnog trakta pronalaskom podjezične kosti (lat. *os hyoideum*) koja se ne razlikuje od one kod anatomski modernih ljudi.¹⁰² Koštani dio anatomije neandertalaca vezan uz govorne sposobnosti bitno se ne razlikuje od suvremenih ljudskih populacija, odnosno nije stvarao ograničenja u njihovim lingvističkim sposobnostima.¹⁰³ Prema F. d'Erricu, jedino što je moglo utjecati na njihove smanjene govorne sposobnosti organizacija je mozga i živčanog sustava.¹⁰⁴ Osnovanost te pretpostavke ne može se istražiti iz skeletnih ostataka. Vrlo je vjerojatno kako neandertalce ipak ništa nije sprječavalo da se služe artikuliranim govorom, što dodatno potvrđuju i nalazi genetičkih istraživanja drevne DNA neandertalskih kostiju, koji su pokazali postojanje mutacije specifičnog gena vezanog uz razvoj govornih sposobnosti, a zajednička su s anatomski modernim ljudima.¹⁰⁵ Koristeći neandertalske fosilne ostatke starosti 50,000 godina, Robert McCarthy simulirao je mogućnosti neandertalskog govora.¹⁰⁶ Zaključuje kako su mogli govoriti, ali da se njihov govor razlikovao od govora anatomski modernih ljudi jer nisu bili u mogućnosti precizno izgovarati različite samoglasnike, koji su ključan dio verbalne komunikacije.

S obzirom na biološke preduvjete, čini se da i anatomski moderni ljudi i neandertalci nisu bili ograničeni u mogućnosti korištenja složenog načina verbalnog sporazumijevanja. Prilikom istraživanja ranog razvoja govora, osim na biološke preduvjete, potrebno se osvrnuti i na materijalne dokaze koji svojim karakteristikama upućuju da su nastali kao rezultat složenog načina razmišljanja i već razvijenog oblika komunikacije. Postojanje složenog oblika komunikacije moguće je uočiti u materijalnoj kulturi čija se izrada i znanje o njoj nije moglo prenositi samo učenjem temeljenom na imitaciji, nego zahtjevnim dodatnim objašnjenjima kako i zašto se nešto izrađuje i koristi. Kada znanje postaje tako složeno da se ne može prenijeti i naučiti samo oponašanjem, ulogu edukacijskog, odnosno spoznajno-komunikacijskog pomagala preuzima jezik. Proučavanjem materijalne kulture, koja izravno ne mora biti rezultat simboličkog načina razmišljanja, može se doći do spoznaja o kogniciji i lingvističkim sposobnostima njenih tvoraca. Arheolog Thomas Wynn i psiholog Frederick L. Coolidge smatraju da se kroz složenije rane alate može uočiti postojanje određene kognitivne strukture i društvene organizacije, poticajne za razvoj jezika prenošenjem vještina i tehnika

¹⁰² Houghton, 1993: 145

¹⁰³ d'Errico i sur., 2003: 30

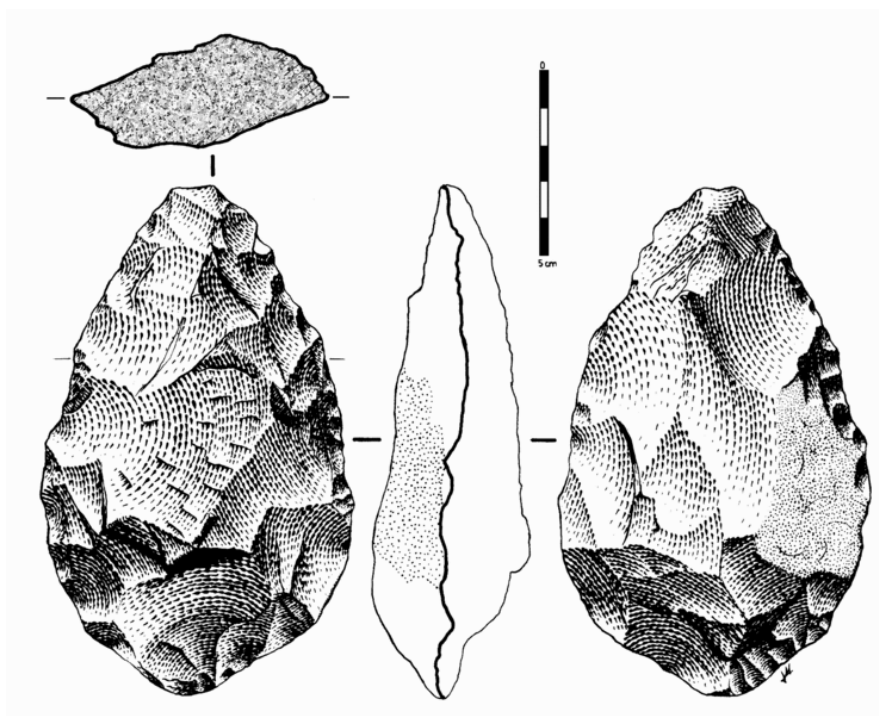
¹⁰⁴ d'Errico i sur., 2003: 30

¹⁰⁵ Krause i sur., 2007: 1908

¹⁰⁶ <http://www.fau.edu/explore/homepage-stories/2008-04speaks.php> (pristupljeno 14.4.2017.)

izrade alata ostalim članovima zajednice.¹⁰⁷ Također, arheolog i antropolog Jan Michał Burdukiewicz smatra da se složeni alati materijalne kulture, društvena organizacija i razne tehnike lova ne mogu razviti bez postojanja artikuliranog govora.¹⁰⁸

Najstariji kameni alati pronađeni su na nalazištu Kada Gona u Etiopiji, starosti između 2.6 i 2.5 milijuna godina.¹⁰⁹ Radi se o vrlo jednostavnim alatima za čiju izradu ne treba koristiti artikulirani govor. Među najranijim nalazima materijalne kulture alati su oldovan industrije starosti između 2.6 i 1.6 milijuna godina koje je vjerojatno koristio *Homo habilis* li pak *Australopithecus boisei* (Slika 12.).¹¹⁰ Međutim, niti iz tih alata ne može se iščitati složen oblik prenošenja znanja. Iz oldovan industrije razvija se ašelska industrija koja se na području Afrike koristi između 1.7 milijuna i 250,000 godina, a na tlu Europe između 500,000 i 250,000 godina.

Slika 12.: Standardni alat oldovan industrije (sjekač)

Ona pokazuje napredak kognitivnih sposobnosti, posebno tijekom kasnog ašelena kada se koriste različiti alati za različite svrhe, različite sirovine i načini obrade. Određena pažnja posvećuje se i estetici alata korištenjem simetrije. Levaloaški postupak, koji se javlja u kasnom periodu te kulture, svojom složenošću sugerira postojanje većih kognitivnih

¹⁰⁷ Wynn, Coolidge, 2004: 469

¹⁰⁸ Burdukiewicz, 2013: 399

¹⁰⁹ Semaw, 2003: 176

¹¹⁰ Usp. Janković, Karavanić, 2009

sposobnosti čovjeka u odnosu prema njegovim precima (Slika 13.).¹¹¹ Taj postupak koristili su i neandertalci, a kultura koja se veže uz njih, ali i uz neke populacije anatomski modernih ljudi, naziva se musterijen. Neandertalci su koristili velik broj različitih alata, materijala i postupaka te su vjerojatno imali razvijenu strategiju lova, što je moralo biti povezano s određenim stupnjem društvene organizacije.¹¹² Samim time, vrlo vjerojatno je postajao i određen oblik verbalne komunikacije kojim se prenosilo znanje o izradi i korištenju.

Slika 13.: Alat materijalne kulture izrađen levaloaškim postupkom

Zanimljiv primjer predstavljaju nalazi najstarijih drvenih koplja starosti oko 400,000 godina, s nalazišta Schöningenen u Njemačkoj (Slika 14.).¹¹³ Proizvodio ih je *Homo heidelbergensis*, a oblikovana su posebnom pažnjom i sofisticiranim postupcima.¹¹⁴ Zbog složenosti izrade i aktivnosti lova, može se pretpostaviti kako je postojao određeni oblik složenije komunikacije, no teško da je on bio u obliku razvijenog jezika. Postojanje jezika možda sugeriraju nalazi s nalazišta Neumark-Nord i Königsau u Njemačkoj, gdje se koriste različiti materijali za izradu jedne vrste alata tehnikom povezivanja s prirodnim ljepljivim materijalom. Na nalazištu Neumark-Nord, starosti oko 100,000 godina, pronađen je odbojak kremenja koji je ljepljivim materijalom bio pričvršćen za koru hrasta, prethodno natapanoj u vodi kako bi bila što otpornija. J. M. Burdukiewicz smatra ovaj nalaz reprezentom najstarijih sigurnih dokaza intelektualnih i kulturnih kapaciteta ranih ljudi jer pokazuje sposobnost

¹¹¹ Janković, Karavanić, 2009: 130

¹¹² Janković, Karavanić, 2009: 162

¹¹³ Thieme, 1997: 808

¹¹⁴ Burdukiewicz, 2013: 400

planiranja i transformaciju apstraktne ideje u konačan proizvod.¹¹⁵ Nešto mlađi nalaz s nalazišta Königsau, sadrži očuvane dijelove musterijskih alata s tragovima smole brezine kore.¹¹⁶ Koru breze trebalo je zagrijavati na visokoj temperaturi da bi poslužila kao ljepilo, što ukazuje na vladanje znanjima i planiranjem. U oba primjera, korištenje više materijala i njihova posebna obrada dio su složene tehnologije pri kojoj se apstraktna ideja pretvara u djelo tako da se ovo ponašanje može povezati sa složenim načinom razmišljanja, postojanjem jezika i simbolike.

Slika 14.: Drveno koplje s nalazišta Schöningen u Njemačkoj starosti oko 400,000 godina

Proučavajući materijalnu kulturu, teško je sa sigurnošću rekonstruirati psihološke karakteristike njihovih tvoraca. Još je teže potvrditi postojanje simboličke misli. Ako je za stvaranje te kulture potrebno prvotno zamisliti ideju proizvoda koji se potom realizira, postojanje simboličke misli gotovo je sigurno. Tamo gdje se javlja sustavna aktivnost kroz generacije, nedvojbeno je postojanje razvijenog jezika potrebnog za prijenos znanja o toj aktivnosti.

Prema materijalnim ostacima koji nisu rezultat praktične svrhe, mnogo je lakše dokazati postojanje jezika, odnosno, simboličkog mišljenja. To je vidljivo na već navedenim primjerima ranije u radu: korištenju boja i nakita te ukopavanju mrtvih. Kako objasniti članu zajednice zašto bi trebao otići do mora po školjke određene veličine i vrste, kao i zašto bi trebao koristiti žuti, a ne crveni oker? Kako članu zajednice objasniti aktivnost koja nema praktičnu i samu po sebi razumljivu narav? Značenje simbola može se objasniti samo preko

¹¹⁵ Burdukiewicz, 2013: 400

¹¹⁶ Grünberg, 2002: 15

odrednice koja ga čini tim simbolom, a to je obično korištenjem složene verbalne komunikacije.¹¹⁷

Prema arheolozima Ivoru Jankoviću i Ivoru Karavaniću, iz navedenih dokaza i arheoloških dokaza koji pokazuju kako se razvijeni simbolizam, napredna tehnika i umjetnički izražaj javljaju tek mnogo kasnije, pojavu morfološki modernog čovjeka ne treba povezivati s pojavom kompleksnog jezika.¹¹⁸ Navode kako je za pretpostaviti da se govorne sposobnosti razvijaju kroz dugo razdoblje. Prema svemu navedenom, neandertalci i anatomski moderni ljudi imali su sve osnove za korištenje artikuliranog govora, no upitno je je li se ta sposobnost javila iznenadno ili se razvijala kroz dugi period. Ako se javila iznenadno, možemo reći kako su i jedni i drugi u razdoblju prije srednjeg paleolitika mogli složeno simbolički razmišljati. Ako se govorna sposobnost razvijala kroz dugi period, u vremenu srednjeg paleolitika možemo uočiti barem njene početne jednostavnije oblike, prve tragove artikuliranog govora, odnosno, simboličkog ponašanja.

5. Evolucija ili revolucija bihevioralnog moderniteta

Postoji više modela koji pokušavaju odrediti okolnosti i vrijeme razvoja simbolike i modernog ponašanja. Prvi od četiri najznačajnija modela, razvoj modernog ponašanja smješta na područje Europe prije 40,000 godina po dolasku ranih anatomski modernih ljudi. Model pretpostavlja nagli razvitak koji spaja biološku i kulturnu modernost na relativno malom području.¹¹⁹ Prema toj slici, bihevioralni modernitet može se vezati samo uz anatomski moderne ljude koji na tom području zamjenjuju arhaične populacije, odnosno, neandertalce. White nagli razvitak stijenske umjetnosti gornjeg paleolitika smatra vrlo važnom potvrdom ispravnosti ovog modela.¹²⁰ Model pretpostavlja kako je tehnologija neandertalaca bila slabije razvijena, dok su inovacije bile sporadične i rijetke te se njihovo ponašanje ne može nazvati modernim ili simboličkim.

Predstavnici drugog modela također smatraju kako su se promjene dogodile veoma naglo među ranim anatomski modernim ljudima, ali na području Afrike prije 50,000 godina

¹¹⁷ White, 1940: 460

¹¹⁸ Janković, Karavanić, 2009: 147

¹¹⁹ Usp. Chase i Dibble, 1987, Davidson i Noble, 1989, Mellars, 1989, Byers, 1994

¹²⁰ White, 1940: 461

što se u najvećoj mjeri očituje u njihovom poboljšanju strukture mozga.¹²¹ Iznenađna promjena u ljudskom ponašanju rezultat je naglog razvitka kognitivnih i intelektualnih sposobnosti pod utjecajem ekološkog čimbenika. Ovaj model čini se najmanje vjerojatnim s obzirom na to kako se tragovi simboličkog ponašanja mogu uočiti mnogo ranije u Africi, na području Bliskog istoka i u približno isto vrijeme, i ranije u Europi.

Treći model uključuje postupan razvoj modernog ponašanja na tlu Afrike s počecima prije približno 250,000 godina.¹²² Potvrda za ovaj model pronalazi se u povezanom razvoju modernih kognitivnih sposobnosti s modernom biologijom koja određuje početak naše vrste.¹²³

Zagovaratelji četvrtog modela smatraju kako su se simbolika i moderno ponašanje razvijali postupno tijekom dužeg perioda, ali na različitim područjima, unutar različitih populacija i u različito vrijeme.¹²⁴ Prema tom modelu, modernitet i simbolika razvijali su se kontinuirano i polagano sve dok u gornjem paleolitiku nisu dosegli ponašanje koje se karakterizira kao potpuno moderno. Iako se moderna morfologija većim dijelom razvila na tlu Afrike, dolaskom ranih modernih ljudi na područje Europe dolazi do miješanja morfoloških i kulturnih odlika.¹²⁵ Iz miješanja su proizašli moderna morfologija i moderno ponašanje, ali ne kao rezultat revolucionarne promjene, nego kontinuiranog razvoja prilagodbenih promjena različitih populacija koje teže k istom cilju.

Prema većini arheoloških nalaza navedenih u ovom radu, po pitanju razvoja simbolike i modernog ponašanja, četvrti model čini se najvjerojatnijim. Tragovi korištenja boja koji su služili za nepoznate simboličke svrhe pronađeni su na području Afrike, Europe i Bliskog istoka. Najstarije zabilježeno korištenje boja staro je čak 1.7 milijuna godina, a u Africi se boje kontinuirano koriste od prije otprilike 300,000 godina. Njihovo korištenje zabilježeno je kod više vrsta roda *Homo* - *Homo erectus*, *Homo heidelbergensis*, *Homo sapiens* i *Homo neanderthalensis*. Neandertalci su sustavno koristili boje u periodu prije 60,000 do 40,000 godina, dok su prvi tragovi stari oko 300,000 godina. Vidljivo je kako se simbolika boja koristila na području Afrike, Europe i Bliskog istoka, u periodu prije gornjeg paleolitika te unutar različitih populacija. Može se zaključiti da nalazi korištenja boja najviše odgovaraju

¹²¹ Usp. Klein i Egar, 2002

¹²² Usp. McBrearty i Brooks, 2000

¹²³ d'Errico i sur., 2003: 19

¹²⁴ Usp. Clark, 2001, d'Errico i sur., 2003

¹²⁵ Janković, 2004: 190

upravo četvrtom modelu kontinuiranog razvoja unutar različitih populacija i na različitim prostorima.

Materijalni ostaci najranijeg nakita kojeg su činile probušene i obojene školjke i ljuštore puževa, pronađeni su u manjem broju nego tragovi korištenja boja. Nošenje nakita nešto je mlađe nego korištenje boja, ali i ono se javlja prije gornjeg paleolitika. U Africi korištenje nakita zabilježeno je prije 80,000, a na Bliskom istoku prije 100,000 godina; na oba područja takvo ponašanje veže uz rane pripadnike vrste *Homo sapiens*. Sustavno bušenje i bojanje školjaka u različite nijanse okera zabilježeno je i na području Pirenejskog poluotoka među neandertalcima, prije nego što su stupili u kontakt s anatomski modernim ljudima. Kao i korištenje boja, uporaba nakita također podupire četvrti model razvoja simbolike i modernog ponašanja.

Nagla pojava razvijene stijenske umjetnosti predstavlja najveću razliku u ponašanju ljudi srednjeg i gornjeg paleolitika. Prije gornjeg paleolitika ne može se govoriti o umjetnosti, a na ovom primjeru ne može se poduprijeti četvrti model, nego samo prvi koji pretpostavlja nagli razvitak modernog ponašanja i simbolike početkom gornjeg paleolitika na području Europe. Kada bi se „rane Venere“ iz Tan-Tana u Maroku i Berehat Rama na Golanskoj visoravni mogle smatrati sigurnim dokazima namjerne aktivnosti, moglo bi se reći kako je određeni smisao za umjetnost postojao i prije gornjeg paleolitika. Isto tako, ako je netko manuport iz Makapansgata zaista uzeo iz rijeke radi njegovih specifičnih vizualnih karakteristika, mogla bi se trasirati poveznica kao razvojna linija od manuporta, preko „ranih Venere“ do Venere gornjeg paleolitika i naposljetku razvijene prenosive i stijenske umjetnosti. No, iz samo tri specifična nalaza, tako skicirana teorija ne može se niti postaviti niti potvrditi.

Prve posmrtno aktivnosti koje su iza sebe ostavile traga, zabilježene su kod neandertalaca. Može se reći da su oni prvi u ljudskoj prošlosti pokapali mrtve. Mali broj nalaza sugerira kako to nije bila ustaljena praksa. Također, zbog oskudnih grobnih priloga, ukopi se često smatraju rezultatom slučajnog djelovanja prirode. Za razliku od ostataka nakita i tragova korištenja okera, posmrtno aktivnosti zabilježene su u mnogo većem broju na području Europe, a u oskudnom broju na području Afrike. Namjerne posmrtno aktivnosti u Africi tek treba potvrditi, kako bi se moglo sa sigurnošću tvrditi da se svijest o smrti neovisno razvila kod neandertalaca i anatomski modernih ljudi. Potrebno je imati na umu kako rane posmrtno aktivnosti vjerojatno nisu ostavljale materijalne tragove i da su se prakse tretiranja mrtvih razlikovale od populacije do populacije.

Jedno od važnih i čestih pitanja koje se proteže prilikom rasprava o porijeklu simbolike pitanje je jesu li neandertalci bili bihevioralno moderni i jesu li mogli razviti kulturu posredovanu simbolikom. I. Tattersall navodi kako su neandertalci sigurno bili veoma snalažljivi i imali su razvijene sposobnosti imitacije, ali da im je nedostajala kreativna iskra svojstvena anatomske modernim ljudima.¹²⁶ J. M. Burdukiewicz se pita jesu li možda izumrli zbog nedostatka kulturnog razvoja ili su ipak bez obzira na razlike u biološkim karakteristikama, bili jednako kreativni i talentirani, pa čak i duhovni kao *Homo sapiens*.¹²⁷

Nalazi korištenja boja, nakita, posmrtnih aktivnosti i skeletnih ostataka koji sugeriraju kako su neandertalci najvjerojatnije koristili složenu verbalnu komunikaciju, ukazuju da moderno ponašanje te simboličko razmišljanje nije bilo svojstveno samo *Homo sapiens*. Stoga, ako je njihovo ponašanje bilo posredovano simbolikom, može se potvrditi paralelna evolucija bihevioralne modernosti na dva različita kontinenta, između dvije različite vrste.¹²⁸ Najvjerojatnije je kako sposobnost simboličkog mišljenja ima veoma daleke korijene, puno dalje od gornjeg paleolitika i da je njen razvoj tekao vrlo polagano, ali kontinuirano. Nagli razvitak umjetnosti, tehnologije i duhovnosti tijekom gornjeg paleolitika proizašao je iz ranijih jednostavnijih oblika simboličkog izražavanja neandertalaca i anatomske moderne ljudi. Moderna morfologija i u potpunosti moderno ponašanje najvjerojatnije je proizašlo iz kontinuiranog razvoja prilagodbenih promjena različitih populacija koje su težile istom cilju, a ne iz iznenadne promjene. Nova otkrića, razvoj tehnologije i znanosti zasigurno će doprinijeti razumijevanju složenog procesa razvoja simboličke misli. Prema trenutno dostupnim nalazima „evolucija“ stoji na puno čvršćim temeljima nego „revolucija“.

¹²⁶ Tattersall, 2009: 16119

¹²⁷ Burdukiewicz, 2013: 402

¹²⁸ Burdukiewicz, 2013: 403

6. Zaključak

Čovjekova jedinstvena sposobnost apstraktnog i simboličkog načina razmišljanja važna je adaptivna prednost koja ga bitno razlikuje od ostalog živog svijeta. Svako čovjekovo ponašanje ima ishodište u uporabi simbola koji su duboko ukorijenjeni u kulturi. Stvaranje i korištenje simbola na temelju društvenog dogovora jedna je od ključnih karakteristika bihevioralno modernog ponašanja, svojstvenog samo ljudskoj vrsti. Da bi se ova jedinstvena sposobnost čovjeka mogla u potpunosti istražiti i razumijeti, potrebno je otkriti vrijeme, mjesto i okolnosti njezine pojave te tijek njena razvoja koji kulminira simboličkim ponašanjem današnjeg čovjeka.

Pronaći prve tragove simboličkog ponašanja i ispravno odrediti njihov karakter, vrlo je težak zadatak. Najranija simbolička aktivnost vjerojatno je bila isključivo nematerijalna, a njezine prve malobrojne materijalne manifestacije često su dvojbena karaktera. Ipak, prema najranijim nalazima nakita, korištenja boja i predmeta prenosive umjetnosti, prakticiranja jednostavnih inhumacija, s brojnim dokazima koji sugeriraju postojanje složene verbalne komunikacije, može se uočiti postojanje simboličkog načina razmišljanja. Prvi tragovi simbolike korišteni u ovom radu pokazuju kako su se korijeni i prvi oblici simboličkog načina razmišljanja javili puno prije gornjeg paleolitika Europe i da se ne vežu isključivo uz dolazak anatomske moderne ljudi na to područje. Nakon početka gornjeg paleolitika, simboličko djelovanje se u svojim osnovnim karakteristikama ne razlikuje od onog ponašanja koje obilježava suvremenog čovjeka. Iako taj period predstavlja ključnu stepenicu razvitka simboličke misli, ne mora značiti kako se ona tada prvi puta javlja i da njezini jednostavniji oblici nisu postojali u vremenu prije gornjeg paleolitika, što nam pokazuju i arheološki nalazi navedeni u ovom radu.

Za sada se niti jedan od četiri najzastupljenija modela razvitka bihevioralnog moderniteta i simboličkog načina razmišljanja ne mogu potvrditi, ali se ne mogu niti odbaciti. Četvrti model, sa svojim zaključcima, čini se najuvjerljiviji. Prema tom modelu, korijeni moderniteta i simbolike sežu u daleku prošlost i razvijali su se vrlo polaganim kontinuiranim tempom sve do gornjeg paleolitika kada se javlja ponašanje koje možemo okarakterizirati kao potpuno moderno. Također, prema tom modelu simboličko ponašanje nije svojstvo isključivo anatomske moderne ljudi. Ono se razvijalo na isti način težeći k istom cilju, ali neovisno o području i vrsti roda *Homo*. Početkom gornjeg paleolitika dolazi do miješanja kulturnih odlika

anatomski modernih ljudi i neandertalaca što rezultira iznenadnim tehnološkim i umjetničkim napretkom. Krajnji rezultat, ponašanje koje se u svojoj osnovi ne razlikuje od ponašanja današnjeg čovjeka, najvjerojatnije je ipak djelo kontinuiranog razvoja prilagodbenih promjena različitih populacija usmjeravanih istim težnjama.

Istraživanje biološkog i kulturnog razvitka čovjeka, kao i istraživanje porijekla simbolike, vrlo je težak zadatak, s mnogo toga što još nije u potpunosti razjašnjeno i otkriveno. Kako bi se došlo do novih otkrića ključan je multidisciplinaran, a u tome antropologija, kao znanost univerzalne predmetnosti, treba imati važnu ulogu poticanja suradnje različitih znanstvenih disciplina. Kompleksnim predmetima istraživanja – pitanju biološke i kulturne evolucije čovjeka, potrebno je pristupiti s raznolikim znanjem i s obzirom na stalni napredak tehnologije, ponovno evaluirati dobivene rezultate temeljene na prijašnjim istraživanjima.

Popis slikovnog materijala

Slika 1.: Američka psihologinja Sue Savage-Rumbaugh, Kanzi i njegova sestra Panbinisha
2006. godine

(izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bonobos_Panbanisha_%26_Kanzi_with_Sue_Savage-Rumbaugh,_2006.jpg, fotografija: Wiliam H. Calvin, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 2.: Makapansgat manuport starosti između 3 i milijun godina

(HERŠAK, Emil. 2017. „Pregled antropoloških tema uz prapovijesti“ *FFZG/Omega*.
<https://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=842124>, crtež: Zora Heršak, 2014., pristupljeno:
23.4.2017.)

Slika 3.: Žena iz naroda Himba iz sjeverne Namibije

(izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Namibie_Himba_0721a.jpg, fotografija:
Jean Yves Picq, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 4.: Dio okera s urezanim geometrijskim uzorkom starosti između 143,000 i 70,000
godina

(izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Blombos_Cave_engrave_ochre_1.jpg,
fotografija: Chris S. Henshilwood, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 5.: Materijalna kultura starosti između 78,000 i 72,000 godina na nalazištu Blombos u
južnoj Africi

(izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Blombos_point.JPG, fotografija: Vincent Moure,
pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 6.: „Ogrlica“ iz Krapine u Hrvatskom zagorju, starosti oko 130,000 godina

(izvor: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Neandertal_Jewelry_\(from_PLoS\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Neandertal_Jewelry_(from_PLoS).jpg),
fotografija: Luka Mjeda, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 7.: Stijenska umjetnost gornjeg paleolitika u spilji Lascaux u Francuskoj

(izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lascaux_painting.jpg, pristupljeno:
23.4.2017.)

Slika 8.: Gornjopaleolitička Venera iz Willendorfa u Austriji starosti oko 23,000 godina (HERŠAK, Emil. 2017. „Pregled antropoloških tema uz prapovijesti“ *FFZG/Omega*. <https://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=842124>, fotografija: Emil Heršak, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 9.: „Venera“ s nalazišta Berehat Ram na Golanskoj visoravni starosti između 280,000 i 250,000 godina (izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Venus_of_Berekhat_Ram, crtež: José-Emanuel Benito, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 10.: „Venera“ s nalazišta Tan-Tan u Maroku, starosti između 200,000 i 400,000 godina (izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Venus_of_Tan-Tan.jpg, crtež: José-Emanuel Benito, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 11.: Rekonstrukcija ukopa neandertalca na nalazištu La Chapelle-aux-Saints u Francuskoj starosti oko 50,000 godina (izvor: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Reconstitution_sepulture_Chapelle-aux-Saints.jpg, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 12.: Standardni alat oldovan industrije (sjekač) (izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hand_axe_spanish.gif, crtež: José-Emanuel Benito, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 13.: Alat materijalne kulture izrađen levaloaškim postupkom (izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pointe_levallois_Beuzeville_MHNT_PRE.2009.0.203.2.fond.jpg, fotografija: Didier Descouens, pristupljeno: 23.4.2017.)

Slika 14.: Drveno koplje s nalazišta Schöningen u Njemačkoj starosti oko 400,000 godina (izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Sch%C3%B6ningen_Spears#/media/File:Sch%C3%B6ningen_Speer_VII_im_Sediment_1997_%C2%A9_P._Pfarr_NLD.jpg, pristupljeno: 23.4.2017.)

Popis literature

1. BARHAM, Lawrence. 2002. „Systematic pigment use in the Middle Pleistocene of south central Africa“. *Current Anthropology* 31/1: 181-190.
2. BEDNARIK, Robert G. 1998. „The ‘Australopithecine’ cobble from Makapansgat, South Africa“. *South African Archeological Bulletin* 53: 4-8.
3. BEDNARIK, Robert G., 2011. *The Human Condition*, New York: Springer
4. BEDNARIK, Robert G. 2003. „A Figurine from the African Acheulian“. *Current Anthropology* 44/3: 405-413.
5. BERLIN, Brent i Paul KAY. 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: California Press.
6. BOUZOUGGAR, Abdeljalil, Nick BARTON, Marian VANHAEREN, Francesco D'ERRICO, Simon COLLCUTT, Tom HIGHAM, Edward HODGE, Simon PARFITT, Edward RHODES, Jean-Luc SCHWENNINGER, Chris STRINGER, Elaine TURNER, Steven WARD, Abdelkrim MOUTMIR i Abdelhamid STAMBOULI. 2007. „82 000-year-old- shell beads from North Africa and implications for the origins of modern human behavior“. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104/24: 9964-9969.
7. BURDUKIEWICZ, Jan Michał. 2013. „The Origin of Symbolic Behavior of Middle Palaeolithic humans: Recent Controversies“. *Quaternary International* 326: 398-405.
8. BYERS, Martin. 1994. „Symboling and the Middle-Upper Palaeolithic Transition. A Theoretical and Methodological Critique“. *Current Anthropology*, 35/4: 369-399.
9. CASSIRER, Ernst. 1978. *Ogled o čovjeku*. Zagreb: Naprijed.
10. CHASE, Philip G. i Harold L. DIBBLE. 1987. „Middle Paleolithic symbolism: A review of current evidence and interpretations“. *Journal of Anthropological Archaeology* 6: 263-296.
11. D'ERRICO, Francesco i April NOWELL. 2000. „A New Look at the Berekhat Ram Figurine: Implications for the Origins of Symbolism“. *Cambridge Archaeological Journal* 10: 123-167.
12. D'ERRICO, Francesco, Christopher Stuart HENSHILWOOD, Graeme LAWSON, Marian VANGAEREN, Anne-Marie TILLIER, Marie SORESSI, Frédérique BRESSON, Bruno MAUREILLE, April NOWELL, Joseba LAKARRA, Lucinda BACKWELL i Michèle JULIEN. 2003. „Archaeological Evidence for the Emergence of Language, Symbolism, and Music – An Alternative Multidisciplinary Perspective“. *Journal of World Prehistory* 17/1: 1-70.

13. D'ERRICO, Francesco, Hélène SALOMON, Colette VIGNAUD i Chris STRINGER. 2010. „Pigments from the Middle Palaeolithic levels of Es-Skhul (Mount Carmel, Israel)“. *Journal of Archaeological Science* 37: 3099-3110.
14. D'ERRICO, Francesco i Christopher Stuart HENSHILWOOD, ur. 2011. „The Origin of Symbolically mediated behavior: From antagonistic scenarios to a unified research strategy „ U *Homo symbolicus: The dawn of language, imagination and spirituality*. Amsterdam: Benjamins, 49-74.
15. DAVIDSON, Iain i William NOBLE. 1989. „The Archaeology of Perception: Traces of Depiction and Language“ *Current Anthropology* 30/2: 125-155.
16. DEACON, Terrence William. 1997. *The co-evolution of language and the brain*. London: W. W. Norton & Company.
17. GOODENOUGH, Ward Hunt. 1981. *Culture, language, and society*. Boston: Addison-Wesley.
18. GRÜNBERG, Judith M. 2002. „Middle Palaeolithic birch-bark pitch“. *Antiquity* 76: 15-16.
19. HANSEN, Ine Askevold. 2011. The Role of Ochre in the Middle Stone Age. Diplomski rad. Sveučilište u Oslu.
20. HENSHILWOOD, Christopher Stuart. 2014 Origins of symbolic behaviour, u: *McGraw-Hill Yearbook of Science & Technology*, 9. rujna.
https://www.researchgate.net/publication/265421000_Henshilwood_CS_2014_Origins_of_symbolic_behaviour_In_McGraw-Hill_Yearbook_of_Science_Technology_California_McGraw-Hill_ISBN-10_0071831061_ISBN-13_978-0071831062 (pristupljeno 17. 2. 2017.)
21. HERŠAK, Emil. 2017. „Pregled antropoloških tema uz prapovijesti“ *FFZG/Omega*.
<https://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=842124> (pristupljeno 15. 2. 2017.)
22. HOUGHTON, Philip. 1993. „Neanderthal supralaryngeal vocal tract“. *American Journal of Physical Anthropology* 90: 139-146.
23. HOVERS, Erella, Shimon ILANI, Ofer BAR-YOSEF i Bernard VANDERMEERSCH. 2003. „An early case of color symbolism: ochre use by early modern humans in Qafzeh Cave“. *Current Anthropology* 44/4: 491-522.
24. JANKOVIĆ, Ivor i Ivor KARAVANIĆ. 2009. *Osvit čovječanstva. Počeci našega biološkog i kulturnog razvoja*. Zagreb: Školska knjiga.
25. JUNG, Carl G. 1987. *Čovjek i njegovi simboli*. Zagreb: Mladost.
26. KARAVANIĆ, Ivor. 2012. *Prapočetci religije. Simbolika i duhovnost u paleolitiku*. Zagreb: Školska knjiga.

27. KNIGHT, Chris, Camilla POWER i Ian WATTS. 1995. „The human symbolic revolution: a Darwinian account“. *Cambridge Archaeological Journal* 5: 75-114.
28. KRAUSE, Johannes, Carles LALUEZA-FOX, Ludovic ORLANDO, Wolfgang ENARD, Richard E. GREEN, Hernán A. BURBANO, Jean-Jacques HUBLIN, Catherine HÄNNI, Javier FORTEA i Marco de la RASILLA. 2007. „The derived FOXP2 variant of modern humans was shared with Neanderthals“. *Current Biology* 17: 1908-1912.
29. KLEINER, Kurt. 2004. „What we gave up for colour vision“. *New Scientist*, 181:2431, 12
30. LIEBERMANN, Philip i Edmund S. CRELIN. 1971. „On the speech of Neanderthal man“. *Linguistic Inquiry* 2: 203-222.
31. MCBREARTY, Sally i Alison S. BROOKS. 2000. „The Revolution that wasn't: a New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior“. *Journal of Human Evolution* 39: 453-563.
32. MELLARS, Paul. 1989. „Major Issues in the Emergence of Modern Humans“. *Current Anthropology* 30: 349-385.
33. MERCADER, Julio, Huw BARTON, Jason GILLESPIE, Jack HARRIS, Steven KUHN, Robert TYLER i Christophe BOESCH. 2006. „4,300-Year-old chimpanzee sites and the origins of percussive stone technology“. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104:9: 3043-3048.
34. PETTITT, Paul. 2011. *The Palaeolithic Origins of Human Burial*, London i New York: Routledge.
35. RADOVČIĆ, Davorka, Ankica OROS SRŠEN, Jakov RADOVČIĆ i David W. FRAYER. 2015. „Evidence for Neanderthal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina“. *PLoS ONE* 10/3: 1-14
36. RUKAVINA, Iva. 2012. *Umjetnost ledenog doba (Prilog poznavanju paleolitičke umjetnosti)*. Zagreb: Matica Hrvatska.
37. SAUSSURE, Ferdinand de 1972. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payotf.
38. SEMAW, Sileshi, Michael J. ROGERS, Jay QUADE, Paul R. RENNE, Robert F. BUTLER, Manuel DOMINGUES-RODRIGO, Dietrich STOUT, William S. HART, Travis PICKERING i Scott W. SIMPSON. 2003. „2.6-Million-year-old stone tools and associated ones from OGS-6 and OGS-7, Gona, Afar, Ethiopia“. *Journal of Human Evolution* 45: 169-177.
39. SEYFARTH, Robert M., Dorothy L. CHENEY i Peter MARLER. 1980. „Monkey responses to Three Different Alarm Calls: Evidence of Predator Classification and Semantic Communication. *Science* 210/4471: 801-803.

40. SVOBODA, Jiří, ur. 2008. „Upper Paleolithic female figurines of Northern Eurasia.“ U *Petřkovice, The Dolní Věstonice Studies 15*. Brno: 193-223.
41. TATTERSALL, Ian. 2008. „An Evolutionary Framework for the Acquisition of Symbolic Cognition by *Homo sapiens*“. *Comparative Cognition & Behavior Reviews* 3: 99-114.
42. TATTERSALL, Ian. 2009. „Human origins: Out of Africa“. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106: 16018–16020.
43. THIEME, Hartmut. 1997. „Lower Palaeolithic hunting spears from Germany“. *Nature* 385: 807-810.
44. TRYON, Christian A. i Sally MCBREARTY. 2002. „Tephrostratigraphy and the Acheulian to Middle Stone Age transition in the Kapthurin Formation, Kenya“. *Journal of Human Evolution* 42/1-2: 211–235.
45. TYLOR, Edward Burnett. 1929. *Primitive culture; researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art and custom*. London: John Murray.
46. VERMEERSCH Pierre M., Etienne PAULISSEN, Staff Anne STOKES, CHARLIER Chris i Philip VAN PEER. 1998. „A Middle Palaeolithic burial of a modern human at Taramsa Hill, Egypt“. *Antiquity* 72: 475–84.
47. WHITE, Leslie A. 1940. „The Symbol: The Origin and Basis of Human Behavior“. *Philosophy of Science* 7/6: 451-463.
48. WYNN, Thomas i Frederick L. COOLIDGE. 2004. „The expert Neandertal mind“. *Journal of Human Evolution* 46: 467-487.
49. ZILHÃO, João, Diego E. ANGELUCCI, Ernestina BADAL-GARCIA, Francesco D'ERRICO, Floréal DANIEL, Laure DAYET, Katerina DOUKA, Thomas F. G. HIGHAM, María José MARTÍNEZ-SÁNCHEZ, Ricardo MONTES-BERNÁRDEZ, Sonia MURCIA-MASCARÓS, Carmen PÉREZ-SIRVENT, Clodoaldo ROLÁN-GARCIA, Marian VANHAEREN, Valentín VILLAVERDE, Rachel WOOD i Josefina ZAPATA. 2009. „Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian Neandertals.“ *Proceedings of the National Academy of Sciences* 17/3: 1023-1028.
50. <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=41243> (pristupljeno: 20.2.2017.)
51. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32686> (pristupljeno: 23.2.2017.)
52. http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=symbol (pristupljeno: 14.4.2017.)
53. <http://struna.ihjj.hr/naziv/moderno-ponasanje/32732/> (pristupljeno: 14.4.2017.)
54. <http://www.fau.edu/explore/homepage-stories/2008-04speaks.php> (pristupljeno: 14.4.2017.)